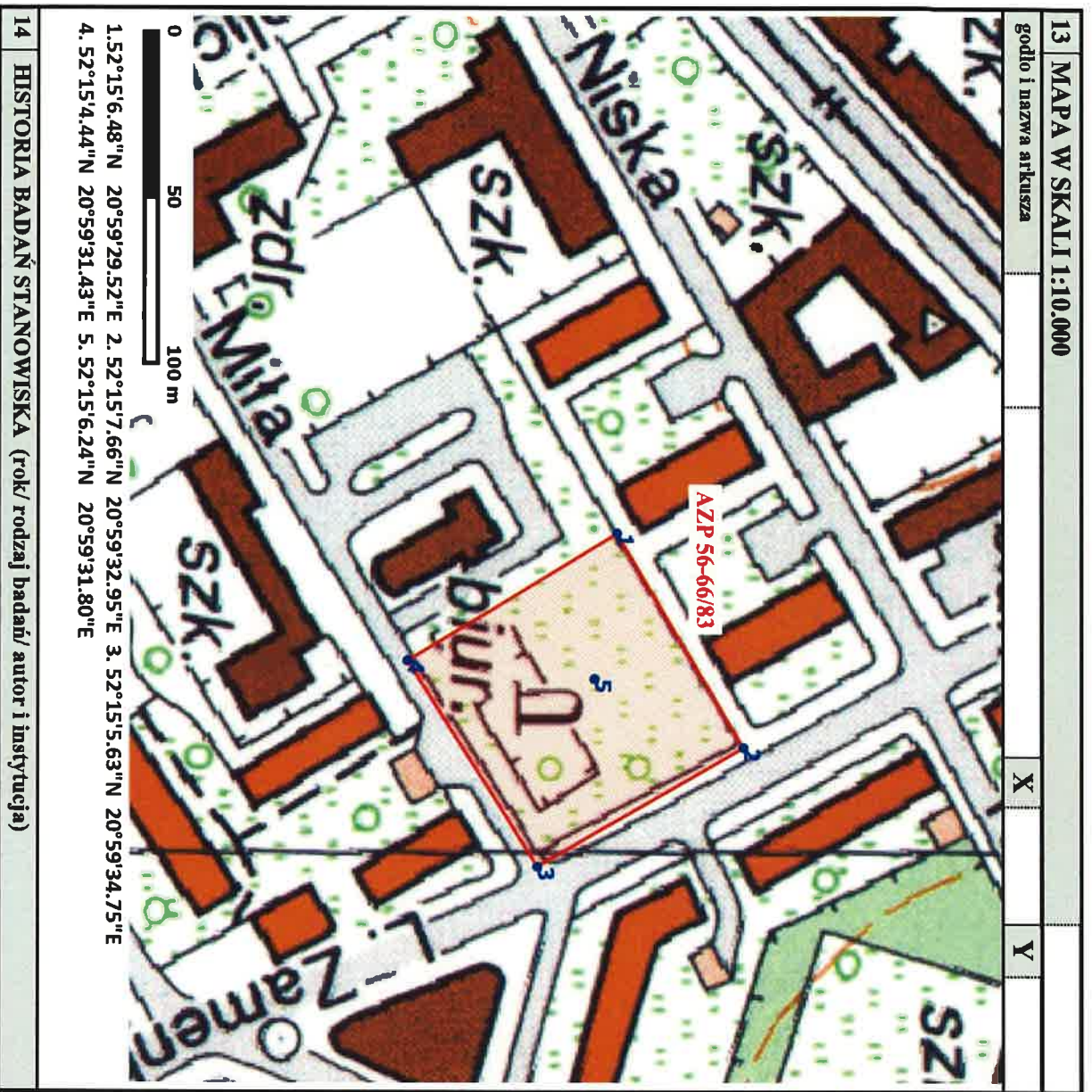

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO				A	T	X	N	W	P	L
						X		X				
1 LOKALIZACJA												
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										
Nr stan. w miejscowości		83										
GMINA		Warszawa - Wola										
POWIAT		m. st. Warszawa										
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										
AZP nr obsz.		56-66		nr st.		55						
Współrz. geogr.		N										
Nazwa lokalna		Skwer pomiędzy ul. Miła, ul. St. Dubois'a, budynkiem przy ul. Milej 2 i budynkiem przy ul. Niskiej 3										
Nr działki ewidencyjnej		11/3, 11/4, 14, 15, obręb 5-01-05										
Identyfikator działki ewidencyjnej												
Właściciel terenu												
5 KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA												
nr	funkcja	kultura	chronologia	opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych								
	Zabudowa kamienic i oficyn (piwnice) Pomieszczenia bunkra z czasów powstania w getcie, (tzw. bunkier M. Anielewicza).	XIX/XX w. – do drugiej połowy maja 1943 r.	Zabudowa kamienic i oficyn (piwnice) dawnych posesji przy ul. Milej 16 i Milej 18. Pomieszczenia bunkra (tzw. bunkier M. Anielewicza) i wyjście ewakuacyjne do kanału na dawnej ul. Muranowskiej pod frontami domów po nieparzystej – południowej stronie dawnej ul. Muranowskiej.									
6 OPIS OBSZARU STANOW.												
obserw. utrudniona	X	bez przeszk.										
pole otwarte		pole zamknięte	X									
nasylenie z należiskami:		równomierne										
jednocentryczne		wielocentryczne										
powierzchnia stanowiska:												
≤ 1 ar	≤ 0,5 ha	≤ 1ha	≤ 5ha	≤ 15ha	> 15ha							
	X											
gęstość występowania znaleźisk:												
mała		średnia		duża								
7 ZAGROŻENIA												
Zabudowa terenu												
8 WNIOSKI KONSERWAT.												
niezbędna szczegółowa inwentaryzacja		data (dd.mm,rrrr) 14.05.2021										
niezbędne badania archeologiczne		autor karty										
niezbędne działania administracyjne		mgr M. Kasprzycka										
9 AKTUALNA OCHRONA												
nr rejestru zabytków		określił chronologię										
data wpisu do rejestru												
park kulturowy												
plan zagospodarowania przestrzennego		sprawdził-konsultant AZP										
3 UTWOR GEOLOGICZNY												
luźny		określenie specjalistyczne										
torf-bagn.												
4 DOSTĘPNOŚĆ TERENU												
niezabud.		sr.zabud.		X		zabudow.						
pole orne		nieużytek łąka										
sad		park las										
torf		bagn										
teren przemysłowy												
określenie bliższe		Skwer										
10 WYKONANIE KARTY												
data (dd.mm,rrrr)		14.05.2021										
autor karty		mgr M. Kasprzycka										
miejscowość, data		2021-05-21										
11 WERYFIK. KONSERWA												
akceptacja WKZ												
12 ZBIORY I NR INWENT.												
miejsc. przechowywania		nr inwentarza										

15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	17	INNE DANE
<p>15. Dokumentacja: Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie, oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.</p> <p>16. Inne <i>Dziś jest to skwer pomiędzy ul. Miłą, ul. St. Dubois'a, budynkiem przy ul. Miłej 2 i budynkiem przy ul. Niskiej 3</i> Wg. informacji Muzeum Getta Warszawskiego i wyników przeprowadzonych na zlecenie MGW badań geofizycznych, poza ogrodzeniem kopca (dawna ul. Miła 18) znajdują się nigdy nie badane pomieszczenia bunkra i wyjście ewakuacyjne do kanału na dawnej ul. Muranowskiej pod frontami domów po nieparzystej – południowej strony dawnej ul. Muranowskiej.</p>					
14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)					

Miła

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały posesje Miła 16 i 18, których całą przestrzeń zajmowały kamienice wraz z oficynami i podwórkami. Ulica Miła została wytyczona na całej swej długości od placu Muranowskiego do Smocznej w 1771 r.¹ W latach następnych znikł zachodni odcinek ulicy i Miła sięgała tylko do Dzikiej, która na tym odcinku w 1930 r. została przemianowana na Zamenhofa. W 1829 r. było na Miłej dwanaście domów frontowych drewnianych i jeden murowany pod numerem 1. Pierwsza kamienica frontowa powstała dopiero w 1862 r. pod numerem 19².

Jeszcze przed 1873 r. otworzono zachodni odcinek ulicy, który przecinał glinianki. W latach 1873-1882 Miła zabudowana została wieloma nowymi oficynami i budynkami frontowymi, częściowo nadal drewnianymi. Bliżej placu Muranowskiego kamienice sięgały czwartego piętra, dalej na zachód były zazwyczaj wysokości jednego lub dwóch pięter. Charakterystyczny dla Miłej był tandetny wystrój sztukatorski wykonany z gipsu i blachy cynkowej, powtarzany na elewacjach wielu kamienic³.

W 1900 r. 85% właścicieli posesji było Żydami⁴.

W okresie międzywojennym Miła należała do najbardziej zaniedbanych ulic Warszawy i zamieszkała była w większości przez żydowską biedotę. Dominował drobny handel, było sporo małych i średnich zakładów produkcyjnych. Wśród rzemieślników prym wiodli szewcy i krawcy⁵.

Przed wojną dzieliła się nieoficjalnie na trzy odcinki. Od placu Muranowskiego do Zamenhofa nazywała się Wąska Miła i znana była z handlu śledziami różnego rodzaju. Następna była Nowa Miła, od Zamenhofa do Lubeckiego, trzecia część do Smocze nazywała się Szeroka Miła. Według B. Singera w początkowej, wschodniej części Miłej mieszkali ludzie zamożni, natomiast dalej na zachód skupiała się biedota i ludzie półświatka⁶.

W czasie powstania w getcie w 1943 r. sztab Żydowskiej Organizacji Bojowej znajdował się przy ul. Miłej 29, zaś po jego wykryciu przenosił się do schronu przy Miłej 18⁷. Był to duży, dobrze wyposażony w broń i żywność bunkier, z doprowadzoną wodą i elektrycznością⁸. Został zbudowany pod kamienicą zniszczoną we wrześniu 1939. Należał do osób z żydowskiego półświatka dowodzonych przez Szmula Aszera⁹. Do bunkra prowadziło sześć wejść. Przecinał go długi, wąski korytarz, po którego obu stronach znajdowały się pokoje. Powstańcy nadali im nazwy – *Treblinka*, *Trawniki*, *Poniatów*, *Piaski*, *Getto*¹⁰.

8 maja 1943 bunkier, w którym znajdowało się około 300 osób, został otoczony przez Niemców i kolaborujące z nimi oddziały Ukraińców. Dwie godziny trwała zacięta walka. Kiedy Niemcy zrozumieli, że w boju nie uda się im zdobyć bunkra, wrzucili do wnętrza granaty dymne i petardy z gazem łzawiącym. Po wezwaniu do poddania się, część ukrywających się, głównie ludność cywilna, opuściła bunkier i poddała się. Żołnierze ŻOB-u, którzy pozostali w środku, próbowali podjąć walkę, jednak Niemcy zaczęli wpuszczać do środka gaz. Według relacji Tosi Altman, jednej z nielicznych osób, którym udało się wydostać się z bunkra przez szóste, nieodkryte przez Niemców wyjście, na wezwanie Arie Wilnera żydowscy bojownicy popełnili zbiorowe samobójstwo¹¹. Jeden z nich, Lutek Rotblat, najpierw zastrzelił swoją matkę, a następnie sam odebrał sobie życie¹². Ruth strzelała do siebie 7 razy¹³.

Zginęło około 120 powstańców, w tym dowódca ŻOB Mordechaj Anielewicz ze swoją ukochaną Mirą Fuchrer. Przeżyło około 15 osób¹⁴. Ocalali w nocy

- ¹ HandkeK., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 137.
- ² Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 488.
- ³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 11, Warszawa 2005, s. 53.
- ⁴ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 489.
- ⁶ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 488.
- ⁷ Leociak J., *Spożyczenia na warszawskie getto. Ulica Miła*, Warszawa 2011, s. 26.
- ⁸ Rufeisen-Schupper H., *Pożegnanie Miłej 18*, Kraków 1996, s. 109.
- ⁹ Lubetkin C., *Zagłada i powstanie*, Warszawa 1999, s. 110.
- ¹⁰ Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959, s. 388.
- ¹¹ Assuntino R., Goldkom W., *Strażnik. Marek Edelman opowiada*, Kraków 2006, s. 89; Rufeisen-Schupper H., *Pożegnanie Miłej 18*, Kraków 1996, s. 116.
- ¹² Grupińska A., *Odczytane listy. Opowieści o powstaniach żydowskich*, Kraków 2003, s. 114.
- ¹³ Assuntino R., Goldkom W., *Strażnik. Marek Edelman opowiada*, Kraków 2006, s. 89.
- ¹⁴ Assuntino R., Goldkom W., *Strażnik. Marek Edelman opowiada*, Kraków 2006, s. 89.
- ¹⁵ Edelman M., *Getto walczy. (Udział Bundu w obronie getta warszawskiego)*, Warszawa 1945, s. 62-63.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO										A	T	X	N	W	P	L	
												X							
1		LOKALIZACJA										3							
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY							
Nr stan. w miejscowości		84										określenie specjalistyczne							
GMINA		Warszawa - Śródmieście										niezabud.							
POWIAT		m. st. Warszawa										st. zabud.							
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										nieużytek							
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 56										sad							
Współrz. geogr.		N										torf							
Nazwa lokalna		Ul. Władysława Andersa (od ul. Świętojskiej), oraz jej skrzyżowanie z ul. Stawki i ul. Muranowska										teren przemysłowy							
Nr działki ewidencyjnej		11/3, 11/4, 14, 15, obręb 5-01-05										określenie bliższe							
Identyfikator działki ewidencyjnej												Ulica W. Andersa							
Właściciel terenu																			
5		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA																	
nr		funkcja										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych							
		Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn										Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn dawnej ul. Nalewki na od-cinku od ul. Świętojskiej do dawnego Placu Muranowskiego - posesje Na-lewki 18-38, 23-29, Franciszkańska 34, 36, 39 i Plac Muranowski 1-13, 2-12, Na tym terenie powinny się znajdować pozostałości bunkrów powstających, bunkrów ludności cywilnej, oraz artefakty z przedwojennej ulic Nalewki.							
6		OPIS OBSZARU STANOW.										10							
observ. utrudniona		X bez przeszk.										WYKONANIE KARTY							
pole otwarte		pole zamknięte X										data (dd.mm.rrrr)							
masycenie znaleziskami:		równomierne										autor karty							
jednocentryczne		wielocentryczne										mgr M. Kasprzycka							
powierzchnia stanowiska:												określił chronologię							
≤ 1 ar		≤ 0,5 ha										nr rejestru zabytków							
		≤ 5ha										data wpisu do rejestru							
		≤ 15ha										park kulturowy							
		>15ha										plan zagospodarowania przestrzennego							
gestość występowania znalezisk:												sprawdził-konsultant AZP							
mała		średnia										duża							
												8							
												WNIOSKI KONSERWAT.							
												niezbędna szczegółowa inwentaryzacja							
												niezbędne badania archeologiczne							
												niezbędne działania administracyjne							
												9							
												AKTUALNA OCHRONA							
												nr rejestru zabytków							
												data wpisu do rejestru							
												park kulturowy							
												plan zagospodarowania przestrzennego							
												11							
												WERYFIK. KONSERWA							
												akceptacja WKZ							
												miejscowość, data							
												2021-05-21							
												12							
												ZBIORY I NR INWENT.							
												miejsce przechowywania							
												nr inwentarza							

13	MAPA W SKALI 1:10.000	X	Y	
godło i nazwa arkusza				
15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	17
15. Dokumentacja:	<p>Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.</p>			
16. Inne	<p>Obszar obejmuje teren ul. W. Andersa od wysokości ul. Świętojerskiej do skrzyżowania z ul. Muranowską i ul. Stawki włącznie (skrzyżowanie od zbiegu ul. Muranowskiej z Bonifaterską do zbiegu ul. Stawki z ul. J. Lewartowskiego)</p>			
15. Dokumentacja:	<p>Jest to rejon przedwojennej ul. Nalewki prowadzący do dawnego Placu Muranowskiego. W tym rejonie walczyli w czasie powstania w getcie żołnierze Żydowskiego Związku Wojskowego, loczyli się tam najcięższe walki. Wg. Muzeum Getta Warszawskiego powinni się tam znajdować pozostałości bunkrów powstańców, bunkrów ludności cywilnej, oraz artefakty z przedwojennej ulic Nalewki.</p>			
16. Inne				
14	<p>HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)</p>			
1. 52°15'6.48" N	20°59'29.52" E;	2. 52°15'7.66" N	20°59'32.95" E;	3. 52°15'5.63" N
4. 52°15'4.44" N	20°59'31.43" E;	5. 52°15'6.24" N	20°59'31.80" E	

Nalewki 18-38, 23-29, Franciszkańska 34, 36, 39 i Muranowska 1-13, 2-12

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Nalewki 18-38, 23-29, Franciszkańska 34, 36, 39 i Plac Muranowski 1-13, 2-12, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Nalewki pochodzi od płynącej tędy rzeczki Beteczki, która zwana była też Nalewką, z racji zaopatrywania w wodę okolicznych mieszkańców. W 1770 r. istniał przy niej jeden dom murowany i 21 drewnianych. W 1792 r. ulica liczyła już 14 kamieniczek i dworców murowanych oraz około 8 domów drewnianych¹.

Na początku XIX w. zabudowę Nalewek stanowiły drewniane dworki, otoczone ogrodami warzywnymi i owocowymi. Gwałtowny rozwój ulicy nastąpił w latach 20. XIX w. i był związany z osiedleniem się tu warszawskich Żydów². Nalewki stały się jedną z najważniejszych ulic handlowych Warszawy i jedną z głównych ulic warszawskiej dzielnicy żydowskiej, ruchliwym traktem komunikacyjnym. Znajdowały się tu warsztaty rzemieślnicze, domy handlowe, punkty usługowe i księgarnie. W 1913 r. przy ulicy działało 329 placówek handlowych różnych branż³. Przy Nalewkach znajdowały się największe kamienice z kilkoma podwórkami w Warszawie, co wynikało z wydłużonego kształtu parcel od strony ulicy Dzikiej. Zwane były *babilonami*⁴.

Bombardowania w 1939 r. przyniosły pierwsze zniszczenia w zabudowie ulicy, spłonęły lub zostały zburzone m.in. kamienice nr 16-20 i 24⁵. W listopadzie 1940 r. północna i środkowa część ulicy znalazła się w granicach getta⁶.

19 kwietnia 1943 r. o świcie przez bramę na Nalewkach wkroczyły na teren getta oddziały niemieckie pod dowództwem Ferdinanda von Sammern-Frankengerga, napotykając zbrojny opór powstańców żydowskich. To wydarzenie było początkiem powstania w getcie warszawskim⁷.

Plac Muranowski został wytyczony około 1770 r. w miejscu dziedzina znajdującego się przed pałacem Murano, wzniesionym w 1686 r. przez Józefa Szymona Belottiego⁸. Plac powstał u wylotu Nalewek, na osi ulicy Muranowskiej, z przeznaczeniem na targowisko i miał kształt wydłużonego prostokąta⁹. Od 1818 r. na placu zaczęto organizować targ koński. Sprzedawano tam również słomę, siano, drewno i zboże¹⁰. W 1864 r. przeniesiono targu na pobliski plac Broni. Później na placu Muranowskim handlowano głównie artykułami spożywczymi. Odbytywały się również występy cyrków i teatrów¹¹.

Około 1900 r. pałac Murano rozebrano, a na jego miejscu powstały kamienice czynszowe. Z uwagi na lokalizację w dzielnicy północnej zamieszkała w nich głównie ludność żydowska¹².

W listopadzie 1940 r. plac Muranowski w całości znalazł się w warszawskim getcie. W marcu 1942 z dzielnicy zamkniętej wyłączono obszar między ulicami: Bonifraterską, Muranowską, Pokorną i Żoliborską, w tym budynki znajdujące się w północnej pierzei placu¹³. Po upadku powstania zburzono większość znajdujących się w dawnym getcie budynków, a przez plac przeprowadzono torę kolejki wąskotorowej, którą wywożono złom i gruz¹⁴.

Ulica Franciszkańska to dawna droga narolna Nowej Warszawy istniejąca jeszcze zapewne w XV w. Pierwsza zabudowa pojawiła się tam na początku XVI w. w początkowym biegu ulicy. Została zniszczona w czasie walk ze Szwedami

- 1 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 189.
- 2 Galiński F., *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1939, s. 273; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 190.
- 3 Raczkowski R., *Północno-zachodnia dzielnica Muranów*, (w:) Pietrza-Pawłowska I. (red.), *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 235-254, s. 252.
- 4 Łupienko A., *Kamienice czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa 2015, s. 179-181.
- 5 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 193.
- 6 Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 7 Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959, s. 257.
- 8 *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 515, 602; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 144.
- 9 Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 144; Mórawska M., *Od Marywili do Wola Park. Bazar, targowiska i hale targowe w Warszawie od połowy XVII w. do dziś*, Warszawa 2005, s. 26; Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 131.
- 10 Bystroń J., *Warszawa*, Warszawa 1977, s. 242; Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 131.
- 11 Mórawska M., *Od Marywili do Wola Park. Bazar, targowiska i hale targowe w Warszawie od połowy XVII w. do dziś*, Warszawa 2005, s. 27; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 11, Warszawa 2005, s. 453.
- 12 Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 131; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 11, Warszawa 2005, s. 453.
- 13 Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 14 Kaczyńska A., *Obok piekła. Wspomnienia z okupacji niemieckiej w Warszawie*, Gdańsk 1993, s. 9-94.

1656 r.¹⁵ Do początku XVIII w. Franciszkańską nazywano Nalewkami, gdyż nią prowadzono rury dostarczające wodę do rząpi i na rynek Nowej Warszawy.¹⁶

Okres wzmożonej aktywności budowlanej Franciszkańska przeżyła w latach 20. XIX wieku, w związku z osiedleniem się tu ludności żydowskiej. Powstało w tym okresie 21 kamienic, kilka też przebudowano¹⁷. Po okresie powstania listopadowego ruch budowlany znacznie zmalał w związku z brakiem wolnych działek budowlanych. Franciszkańska stała się ważną ulicą handlową. Działy tu liczne sklepiki oferujące towary bławatne oraz futra i skóry. Pod koniec XIX w. wybudowano jeszcze kilka kamienic o neorenesansowych fasadach. Często też do istniejących kamienic dostawiano nowe oficyny lub dobudowywano kolejną kondygnację domu frontowego¹⁸.

W 1900 r. 94% właścicieli posesji było Żydami¹⁹.

W listopadzie 1940 r. ulica na całej swej długości została włączona do getta. W grudniu 1941 r. wschodni odcinek ulicy został wyłączony, a granicę przesunięto na środek ulicy Bonifraterskiej²⁰.

W roku szkolnym 1930/1931 na Muranowskiej 5 funkcjonowała dwuklasowa męska szkoła religijna, należąca do Sz. Goldberga, z językami nauczania polskim, hebrajskim i jidysz. Posiadła jedną salę lekcyjną²¹.

Przy ulicy Muranowskiej 7 w czasie wojny mieściła się kwatera główna Żydowskiego Związku Wojskowego, założonego przez członków syjonistycznej organizacji Betar. W piwnicy domu był bunkier i wejście do podziemnego korytarza prowadzącego do budynku poza gettem na Muranowskiej 6. Tą drogą członkowie ŻW przemycali broń do getta. W okresie powstania w getcie warszawskim w dniach od 19 do 22 kwietnia 1943 r. Rejon ulicy Muranowskiej i placu Muranowskiego stał się miejscem zaciętych walk. Oddziały niemieckie zostały ostrzelane z karabinów maszynowych i obrzucone granatami. Niełatwo było im namierzyć bojowników żydowskich, którzy pośpiesznie zmieniali pozycje strzeleckie, przemieszczając się między domami za pomocą przejść w piwnicach i na strychach. Dopiero kiedy na plac Muranowski Niemcy wprowadzili czołgi, bojownicy stracili przewagę. Wobec tego postanowili wycofać się z getta. 22 kwietnia udali się przejściem podziemnym do domu na Muranowskiej 6. 27 kwietnia oddział szturmowy niemieckiej policji ochronnej otoczył kamienicę²².

W roku szkolnym 1930/1931 na Muranowskiej 16 funkcjonowała pięcioletnia klasowa żeńska szkoła powszechna z językiem nauczania jidysz oraz nauczaniem hebrajskim i polskim. Posiadała 7 sal lekcyjnych. Była to prawdopodobnie ta sama placówka, co żeńska szkoła żydowska pod tym samym adresem wspomniana w 1919 r., której właścicielką była wówczas R. Nachtigall²³.

Na Nalewkach 22 mieściła się Hurtownia Wyrobów Metalowych i Galanterii Drogerijnej „Aress”, działająca od 1935 r. Jej właścicielami byli: Chaim Wolf Arnfeld, Eleazar Erlich, Szlama Szwertag. Prowadziła handel hurtowo-detaliczny wyrobami stalowymi i galanterią drogerijną²⁴.

Na terenie getta funkcjonowały tzw. samoutrzymujące się kuchnie. Były one przeznaczone dla działaczy i urzędników, gdzie obiad kosztował 2,25 złotego i składał się z zupy z warzywami albo 3,50 złotych z małym kawałkiem mięsa. Jedną z nich znajdowała się na Nalewkach 32²⁵.

Na Nalewkach 38 znajdowała się w 1938 r. Fabryka Ozdób Wojskowych i Wyrobów Platerowanych N.D. Kryształ. Powstała w Warszawie w 1905 r., a jej właścicielem był Nusyn Dawid Kryształ²⁶.

W 1942 r. wyznaczono szereg ulic na strefy osiedlania w getcie dla poszczególnych grup zawodowych nie podlegających wysiedleniu. Zgodnie z wytycznymi firma H. Brauer zajęła obszar po parzystej stronie Nalewek, numer 28-38, oraz parzyste na Franciszkańskiej w stronę Bonifraterskiej²⁷.

- ¹⁵ Zielński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 151.
- ¹⁶ Wejnert, A., *Odkrycie wodociągów dawnych Nowej Warszawy*, „Biblioteka Warszawska” 1854, t. I, s. 333-346, s. 340.
- ¹⁷ Zielński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 152.
- ¹⁸ Marcinkowski R., *Ilustrowany Atlas Dawnej Warszawy*, Warszawa 2013, s. 228.
- ¹⁹ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ²⁰ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ²¹ *Szkoły w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 43.
- ²² Libionka D., Weinbaum L., Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. *Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011, s. 395-512.
- ²³ *Kalendarz historyczno-encyklopedyczny na Rok Zwyczajny 1919*, Warszawa 1919, s. 265; *Szkoły w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 43.
- ²⁴ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938, nr 2877.
- ²⁵ Lewin A., *Dziennik*, Warszawa 2016, s. 112.
- ²⁶ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938, nr 2666.
- ²⁷ Bryskier H., *Żydzi pod swastyką, czyli getto w Warszawie w XX wieku*, Warszawa 2006, s. 179.

13	MAPA W SKALI 1:10.000			15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	godło i nazwa arkusza	X	Y																	
												15. Dokumentacja:	Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.	16. Inne	Obszar obejmuje teren podwórza na tyłach obecnej ul. W. Andersa nr. 14-16-18 (od strony obecnej ul. Watorów)	<p>Można się w tym miejscu spodziewać istnienia pozostałości bunkrów powstałych w tym miejscu spodziewać istnienia pozostałości bunkrów powstałych oraz artefaktów związanych z dawną zabudową.</p>											
<p>1. 52°15'3.87"N 20°59'56.77"E 2. 52°15'4.48"N 20°59'59.58"E 3. 52°15'6.99"N 20°59'58.98"E 4. 52°15'6.84"N 20°59'56.18"E 5. 52°15'5.55"N 20°59'57.76"E</p>												14	HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)														

Franciszkańska

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Franciszkańska 24, 26, 28, 30, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podworkami. Część zabudowy mogła być drewniana.

Ulica Franciszkańska to dawna droga narolna Nowej Warszawy istniejąca jeszcze zapewne w XV w. Pierwsza zabudowa pojawiła się tam na początku XVI w. w początkowym biegu ulicy. Została zniszczona w czasie walk ze Szwedami 1656 r.¹ Do początku XVIII w. Franciszkańską nazywano Nalewkami, gdyż nią prowadzono rury dostarczające wodę do rzępi i na rynek Nowej Warszawy².

Okres wzmożonej aktywności budowlanej Franciszkańska przeżyła w latach 20. XIX wieku, w związku z osiedleniem się tu ludności żydowskiej. Powstało w tym okresie 21 kamienic, kilka też przebudowano³. Po okresie powstania listopadowego ruch budowlany znacznie zmalał w związku z brakiem wolnych działek budowlanych. Franciszkańska stała się ważną ulicą handlową. Działy tu liczne sklepiki oferujące towary bławatne oraz futra i skóry. Pod koniec XIX w. wybudowano jeszcze kilka kamienic o neorenesansowych fasadach. Często też do istniejących kamienic dostawiano nowe oficyny lub dobudowywano kolejną kondygnację domu frontowego⁴.

W 1900 r. 94% właścicieli posesji było Żydami⁵.

W listopadzie 1940 r. ulica na całej swej długości została włączona do getta. W grudniu 1941 r. wschodni odcinek ulicy został wyłączony, a granicę przesunięto na środek ulicy Bonifraterskiej⁶.

W roku szkolnym 1930/1931 na Franciszkańskiej 24 funkcjonowała jednoklasowa męska szkoła religijna z językami nauczania polskim, hebrajskim i jidysz⁷. W czasie okupacji przeniesiono tutaj Dom Pielęgniarek, czyli Szkołę Pielęgniarek, działającą do kwietnia 1943 r.⁸

W roku szkolnym 1930/1931 przy Franciszkańskiej 26 funkcjonowała trzyklasowa męska szkoła religijna z językami nauczania polskim i jidysz⁹.

Na Franciszkańskiej 30 mieścił się Zakład Zaopatrywania, działający najpewniej od września 1942 r. do stycznia 1943 r. W podwórzu kamienicy znajdowała się fabryka miodu sztucznego i cukierków¹⁰. W czasie powstania w 1943 r. funkcjonował w mieszkaniu bunkier, wydany 3 maja¹¹.

W 1942 r. wyznaczono szereg ulic na strefy osiedlenia w getcie dla poszczególnych grup zawodowych nie podlegających wysiedleniu. Zgodnie z wytycznymi firma H. Brauer zajęła obszar po parzystej stronie Nalewek, numery 28-38, oraz parzyste na Franciszkańskiej w stronę Bonifraterskiej¹².

¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 151.

² Wejnert, A., *Odkrycie wodociągów dawnych Nowej Warszawy*, „Biblioteka Warszawska” 1854, t. I, s. 333-346, s. 340.

³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 152.

⁴ Marcinkowski R., *Ilustrowany Atlas Dawnej Warszawy*, Warszawa 2013, s. 228.

⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.

⁶ Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

⁷ *Szkoły w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 42.

⁸ Blum-Bielicka L., *Szkola Pielęgniarstwa przy Szpitalu Starozakonnym w Warszawie (1923-1943). Wspomnienia*, Warszawa 1961, s. 75

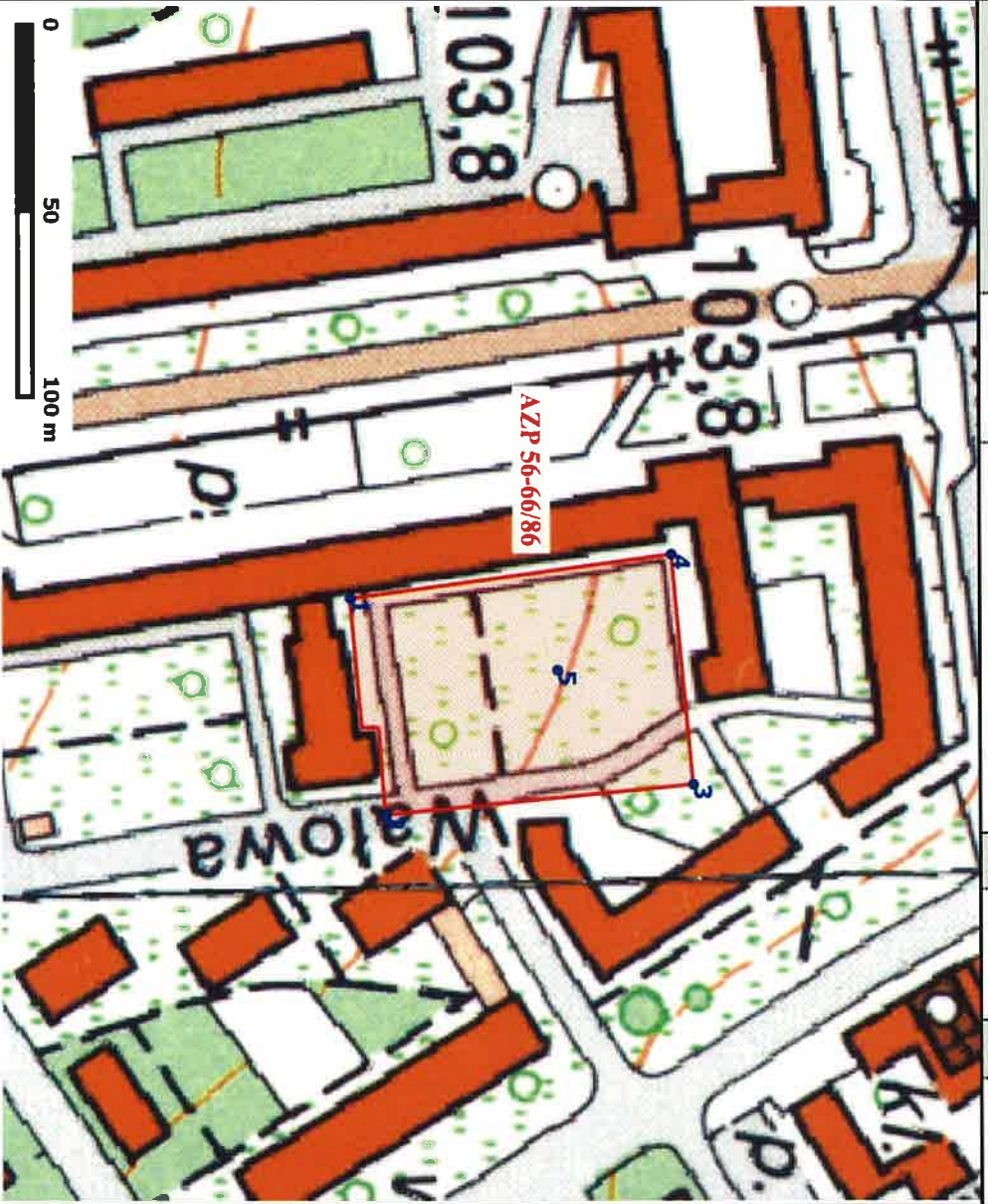

⁹ *Szkoły w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 42.

¹⁰ Auerbach R., *Warszever cawoes* [Warszawskie testamenty], Tel Aviv 1974, s. 276; Stefan Ernest, *Trzeci Front. O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939-1943*, Warszawa 2003.

¹¹ Archiwum ŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/5591, Mikelberg, Irena.

¹² Bryskier H., *Zydzi pod swastyką, czyli ghetto w Warszawie w XX wieku*, Warszawa 2006, s. 179.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO				A	T	X	N	W	P	L
						X						
1 LOKALIZACJA		3 UTWOR GEOLOGICZNY										
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										
Nr stan. w miejscowości 86		TEREN NIEEKSPONOWANY X										
GMINA Warszawa - Śródmieście		TEREN EKSPONOWANY										
POWIAT m. st. Warszawa		krawędzie, stoki wklęsłe i proste										
WOJEWÓDZTWO mazowieckie		sfaldowania i niewielkie cyple										
AZP nr obsz. 56-66 nr st. 58		cyple wybitne										
Współrz. geogr. N		wały i garby										
Nazwa lokalna Podwórze ul. W. Andersa nr. 20-22-24		wyniesienia o ekspozycji okrzężonej										
Nr działki ewidencyjnej 7, ob. 5-02-04		TEREN OSŁONIĘTY										
Identyfikator działki ewidencyjnej		podstawa stoku										
Właściciel terenu		doliny denud., niecki, jary, parowy										
5		kotlinki, zagłębienia bezodpływowe										
nr		jaskinie, schroniska skalne										
Zabudowa mieszkalna (piwnice) ofcyn, oraz podwórza		FORMA SZCZEGÓLNA										
funkcja		Podwórze										
Zabudowa mieszkalna (piwnice) ofcyn, oraz podwórza		określenie bliższe										
KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA		opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych										
nr		Zabudowa mieszkalna (piwnice) ofcyn i podwórzy posesji Bonifraterska 9, 11 i 11 oraz Nalewki 32, W tym rejonie mogą się znajdować pozostałości bunkrów powstańczych oraz warsztatów wytwórczych i należy spodziewać się znalezienia artefaktów w związanych z powstaniem w getcie, oraz z funkcjonującymi na tym terenie warsztatami.										
8 WNIOSKI KONSERWAT.		8		9 AKTUALNA OCHRONA		10 WYKONANIE KARTY		11 WERYFIK. KONSERW.				
niezbędna szczegółowa inwentaryzacja		niezbędna		nr rejestru zabytków		data (dd,mm,rrrr)		akceptacja WKZ				
niezbędne badania archeologiczne		niezbędne		data wpisu do rejestru		autor karty		miejscowość, data				
niezbędne działania administracyjne		niezbędne		park kulturowy		mgr M. Kasprzycka		2021-05-21				
7 ZAGROZENIA		Zabudowa terenu		plan zagospodarowania przestrzennego		sprawdził-konsultant AZP		12 ZBIORY I NR INWENT.				
obsz. utrudniona		X bez przeszk.		średnia		duża		nr inwentarza				
pole otwarte		pole zamknięte		X								
nasyconie należiskami: równomierne		X										
jednocentryczne		wielocentryczne										
powierzchnia stanowiska:		≤ 1 ar		≤ 5ha		≤ 15ha		>15ha				
gestość występowania znalezisk:		X										

13	MAPA W SKALI 1:10.000	15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	17	INNE DANE	
godło i nazwa arkusza	X	Y	15. Dokumentacja: Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.	16. Inne	Obszar obejmuje teren podwórza na tyłach obecnej ul. W. Andersa nr. 20-22-24 (od strony obecnej ul. Wąłowej)	Można się w tym miejscu spodziewać istnienia pozostałości bunkrów powstałych w czasie II wojny światowej, a zatem możliwości znalezienia artefaktów związanych z dawną zabudową oraz produkcją warsztatów.		
1. 52°15'7.55"N 20°59'55.92"E 2. 52°15'7.79"N 20°59'58.98"E 3. 52°15'10.45"N 20°59'58.67"E 4. 52°15'10.32"N 20°59'55.42"E 5. 52°15'9.31"N 20°59'57.01"E	14	HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)						

Bonifraterska 9, 11, 13, Nalewki 32?

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Bonifraterska 9, 11 i 11 oraz Nalewki 32, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami. Obszar obejmuje tyły posesji na Nalewkach, znajdowane przez ogród.

Ulica Bonifraterska jest dawnym fragmentem drogi wiodącej do dawnej Szosy Marymonckiej. Nazwa została poświęcona w 1704 r., także jako *Bonifratrów*¹. Została wytyczona na gruntach od XVI do XVIII w. należących do rodziny Parysów, stąd pierwotne nazwy ulicy to Paryszewska i Paryszewska². Była to zaledwie droga dojazdowa do Warszawy, stąd istnienie przy niej wielu karczem i kuźni, a dopiero po osiedleniu się bonifratrów wzrosło jej znaczenie³.

W początkach XVIII w. w tym rejonie dominują liczne warzywniaki i sady o charakterze dochodowym⁴. Około 1726 r. została uregulowana na odcinku od Franciszkańskiej do Konwiktorskiej w związku z budową kościoła i klasztoru bonifratrów, od których pochodzi obecna nazwa ulicy⁵.

W końcu XVIII w. przy Bonifraterskiej znajdowały się dwie cegielnie, pałac Szymanowskich oraz około 20 domów i dworców, przeważnie drewnianych. Intensyfikacja zabudowy ulicy Bonifraterskiej miała miejsce po 1825 r., kiedy utworzono nową dzielnicę żydowską, obejmującą Nalewki, Bonifraterską i Franciszkańską, i wzdłuż ulicy zbudowano kilkanaście klasycystycznych kamienic⁶.

W latach 70. i 80. XIX w. wystawiono na południowym odcinku ulicy kilka tandetnie wykonanych czyszczonych kamienic o elewacjach zazwyczaj zdobionych gipsową sztukaterią⁷.

27 listopada 1937 oddano do użytku wiadukt łączący ulicę Bonifraterską z Żoliborzem⁸. Po wybudowaniu wiaduktu, w grudniu 1938 r. wydłużono ulicę Bonifraterską do Świętojskiej i placu Krasieńskich poprzez przebite przejazdu w północnej oficynie pałacu Krasieńskich⁹. Wymagało to znaczących nakładów finansowych na wykupienie 10 nieruchomości, a następnie wyburzenia 36 budynków. Uzyskano w ten sposób dogodne połączenie centrum miasta z peryferyjnym wówczas Żoliborzem i wycofano ruch tramwajowy spod wiaduktu w ulicach Krajewskiego i Szymanowskiej¹⁰.

Po 1942 r. zachodni odcinek ulicy pomiędzy Świętojską i Muranowską stanowił granicę zmniejszonego getta, tzw. getta szczątkowego, i w dniach powstania w getcie warszawskim w 1943 r. uległ prawie całkowicie zniszczeniu. Ucierpiały niemal wszystkie budynki przy ulicy¹¹.

Nazwa ulicy Nalewki pochodzi od płynącej tędy rzeczki Bełzającej, która zwana była też Nalewką, z racji zaopatrywania w wodę okolicznych mieszkańców. W 1770 r. istniał przy niej jeden dom murowany i 21 drewnianych. W 1792 r. ulica liczyła już 14 kamieniczek i dworców murowanych oraz około 8 domów drewnianych¹².

Na początku XIX w. zabudowę Nalewek stanowiły drewniane dworki, otoczone ogrodami warzywnymi i owocowymi. Gwałtowny rozwój ulicy nastąpił w latach 20. XIX w. i był związany z osiedleniem się tu warszawskich Żydów¹³. Nalewki stały się jedną z najważniejszych ulic handlowych Warszawy i jedną z głównych ulic warszawskiej dzielnicy żydowskiej, ruchliwym traktem komunikacyjnym. Znajdowały się tu warszaty rzemieślnicze, domy handlowe, punkty usługowe i księgarnie. W 1913 r. przy ulicy działało 329 placówek handlowych różnych branż¹⁴. Przy Nalewkach znajdowały się największe kamienice z kilkoma

- ¹ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 67.
- ² Handke K., *Dzieje Warszawy nazwanymi pisane*, Warszawa 2011, s. 138; Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 22.
- ³ Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 127, 142.
- ⁴ Berdecka A., *Ożywienie gospodarcze i reformy okresu Oświecenia 1730-1794*, (w:) *Zdziarska R.* (red.), *Szkice nowomiejskie*, Warszawa 1961, s. 82-106, s. 98; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 85.
- ⁵ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 199.
- ⁶ „Kurier Warszawski” 1825, nr 78, s. 413; Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 22.
- ⁷ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 200.
- ⁸ Pawłowski T., Zieliński J., *Żoliborz - przewodnik historyczny*, Warszawa 2009, s. 245.
- ⁹ Szczypiorski A., *Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego*, Wrocław 1968, s. 70.
- ¹⁰ Różański S., *Kierunki planowania przestrzennego Warszawy*, (w:) *Warszawa współczesna. Geneza i rozwój*, Warszawa 1981, s. 180-219, s. 192.
- ¹¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 201.
- ¹² Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 189.
- ¹³ Galiński F., *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1939, s. 273; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 190.
- ¹⁴ Raczkowski R., *Północno-zachodnia dzielnica Muranów*, (w:) *Pietrza-Pawłowska I.* (red.), *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 235-254, s. 252.

podwórkami w Warszawie, co wynikało z wydłużonego kształtu parcel od strony ulicy Dzikiej. Zwane były *babilonami*¹⁵.

Bombardowania w 1939 r. przyniosły pierwsze zniszczenia w zabudowie ulicy, spłonęły lub zostały zburzone m.in. kamienice nr 16-20 i 24¹⁶. W listopadzie 1940 r. północna i środkowa część ulicy znalazła się w granicach getta¹⁷.

19 kwietnia 1943 r. o świcie przez bramę na Nalewkach wkroczyły na teren getta oddziały niemieckie pod dowództwem Ferdinanda von Sammern-Frankengerga, napotykając zbrojny opór powstańców żydowskich. To wydarzenie było początkiem powstania w getcie warszawskim¹⁸.

Na terenie getta funkcjonowały tzw. samoutrzymujące się kuchnie. Były one przeznaczone dla działaczy i urzędników, gdzie obiad kosztował 2,25 złotego i składał się z zupy z warzywami albo 3,50 złotych z małym kawałkiem mięsa. Jedną z nich znajdowała się na Nalewkach 32¹⁹.

Na Bonifraterskiej 11/12 funkcjonowała firma „Polski Przemysł Szychowy M. Gurman i S-ka”, która powstała w Warszawie w 1932 r. Współwłaścicielami byli wówczas Moszek Gurman i Miron Kamiński, którzy zarządzali spółką, a także spadkobiercy Leona Gurmana. Zakład wytwarzał ozdoby choinkowe, bajorki (nitki lub druciki złote albo srebrne, używane do haftów i wyrobów pasmanteryjnych), nici do sznurów telefonicznych i radiowych, galony ozdobne²⁰.

W 1934 roku działała pod tym samym adresem firma „Prima Paragon” Lejzora Rasnera, wytwarzająca pręty do parasoli²¹.

¹⁵ Łupienko A., *Kamienice czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa 2015, s. 179-181.

¹⁶ Zjeliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 193.

¹⁷ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

¹⁸ Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959, s. 257.

¹⁹ Lewin A., *Dziennik*, Warszawa 2016, s. 112.

²⁰ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938, nr 2651.

²¹ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938, nr 2691.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO				A	T	X	N	W	P	L
						X						
1		LOKALIZACJA		2		3						
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)		TEREN NIEEKSPONOWANY		X		UTWÓR GEOLOGICZNY				
Nr stan. w miejscowości		87		TEREN EKSPONOWANY				określenie specjalistyczne				
GMINA		Warszawa - Śródmieście		DUŻE DOLINY				4				
POWIAT		m. st. Warszawa		w wodzie		terasa dna		DOSTĘPNOŚĆ TERENU				
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie		w morzu		plaża, mierzeja, skarpa, wał wyd. m.		niezabud.				
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 59		MAŁE DOLINY				sr. zabud.				
Współrz. geogr.		N		dno doliny		stok doliny		pole orne				
Nazwa lokalna		Podwórze ul. Franciszkańska 18		STREFA POZA DOLINAMI		X		nieużytyk				
Nr działki ewidencyjnej		18,37,38,40, ob. 5-02-04		równina		obsz. falisty		park				
Identyfikator działki ewidencyjnej				X		obsz. pagórk.		bagno				
Właściciel terenu				obsz. górzysty		FORMA SZCZEGÓLNA		teren przemysłowy				
5		KLASYFIKACJA FUNKcjONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA		8		9		10				
nr		funkcja		kultura		chronologia		opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych		11		
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy ul. Franciszkańskiej 20 i 2. Wg. Muzeum Getta Warszawskiego istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia na tym terenie pozostałości tunelu łączącego getto ze stroną aryjską, ponadto powinny znajdować się tam artefakty związane z życiem codziennym.		XIX/XX w. – do drugiej połowy maja 1943 r.		niezbędna szczegółowa inwentaryzacja		Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy ul. Franciszkańskiej 20 i 2. Wg. Muzeum Getta Warszawskiego istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia na tym terenie pozostałości tunelu łączącego getto ze stroną aryjską, ponadto powinny znajdować się tam artefakty związane z życiem codziennym.		akceptacja WKZ		
6		OPIS OBSZARU STANOW.		7		ZAGROŻENIA		WYKONANIE KARTY		WERYFIK. KONSERW.		
obserw. utrudniona		X bez przeszk.		Zabudowa terenu				data (dd.mm,rrrr)		14.05.2021		
pole otwarte		pole zamknięte						autor karty				
nasycenie znaleziskami:		równomierne						mgr M. Kasprzycka		miejscowość, data		
jednocentryczne		wielocentryczne						określił chronologię		2021-05-21		
powierzchnia stanowiska:										12		
≤ 1 ar		≤ 0,5 ha		≤ 1ha		≤ 5ha				ZBIORY I NR INWENT.		
										miejscę przechowywania		
gestość występowania znalezisk:										nr inwentarza		
mała		średnia		duża								

13	MAPA W SKALI 1:10.000	godło i nazwa arkusza	X		Y
<p>1.52°15'5,19"N 21° 0'1,56"E 2. 52°15'6,21"N 21° 0'4,05"E 3. 52°15'8,61"N 21° 0'1,77"E 4. 52°15'8,12"N 21° 0'0,51"E 5. 52°15'6,97"N 21° 0'2,00"E</p>					
14	HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)				

15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	17	INNE DANE
<p>15. Dokumentacja: Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.</p>					
<p>16. Inne Obszar obejmuje teren podwórza na tyłach obecnej ul. Franciszkańskiej 18, oraz ul. Bonifraterskiej 7.</p>					
<p>Wg. informacji otrzymanych przez Muzeum Getta Warszawskiego na tym terenie mógł istnieć tunel łączący getto ze stroną aryjską. Można się w tym miejscu spodziewać znalezienia artefaktów związanych z życiem codziennym.</p>					

Franciszkańska

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Franciszkańska 20 i 22, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Ulica Franciszkańska to dawna droga narolna Nowej Warszawy istniejąca jeszcze zapewne w XV w. Pierwsza zabudowa pojawiła się tam na początku XVI w. w początkowym biegu ulicy. Została zniszczona w czasie walk ze Szwedami 1656 r.¹ Do początku XVIII w. Franciszkańską nazywano Nalewkami, gdyż nią prowadzono rury dostarczające wodę do rzępi i na rynek Nowej Warszawy².

Okres wzmożonej aktywności budowlanej Franciszkańska przeżyła w latach 20. XIX wieku, w związku z osiedleniem się tu ludności żydowskiej. Powstało w tym okresie 21 kamienic, kilka też przebudowano³. Po okresie powstania listopadowego ruch budowlany znacznie zmalał w związku z brakiem wolnych działek budowlanych. Franciszkańska stała się ważną ulicą handlową. Działyły tu liczne sklepiki oferujące towary bławatne oraz futra i skóry. Pod koniec XIX w. wybudowano jeszcze kilka kamienic o neorenesansowych fasadach. Często też do istniejących kamienic dostawiano nowe oficyny lub dobudowywano kolejną kondygnację domu frontowego⁴.

W 1900 r. 94% właścicieli posesji było Żydami⁵.

W listopadzie 1940 r. ulica na całej swej długości została włączona do getta. W grudniu 1941 r. wschodni odcinek ulicy został wyłączony, a granicę przesunięto na środek ulicy Bonifaterskiej⁶.

Na Franciszkańskiej 20 znajdował się bunkier Zakładu Zaopatrywania, przekształcony potem w bazę wypadową powstańców⁷. Schron ukryto pod podwórkiem, wejście znajdowało się w ubikacji, pod muszlą klozetową. Nie miał okien, był olbrzymi lecz duszny⁸.

Na Franciszkańskiej 22 prawdopodobnie funkcjonowała synagoga. Została założona przed 1854 r. i działała do 1943 r. Wydaje się, że bóżnicę oraz Talmud-Torę ufundował za 20 tysięcy rubli bogaty chasyd, Szmuel Gedalia Trokenhajm, który w 18543 r. mieszkał na ulicy Wygon⁹. Zapewne musiał wprowadzić się stamtąd w związku z budową Cytadeli¹⁰. Wedle *Przewodnika Warszawskiego* z 1870 r., Trokenhajm przeniósł się ze swoim składem bawełny na Franciszkańską 22 i zapewne właśnie tam ufundował wspomnianą wyżej instytucję¹¹. Jego Talmud-Tora nosiła nazwę Tinokot szel bejt raban, co dosłownie oznacza „dzieci domu nauczyciela”, a odnosi się do dzieci studiujących Torę; odpowiedni wers Miszny mówi, iż „świat jest podtrzymywany przez oddech dzieci spieszących do szkoły”¹².

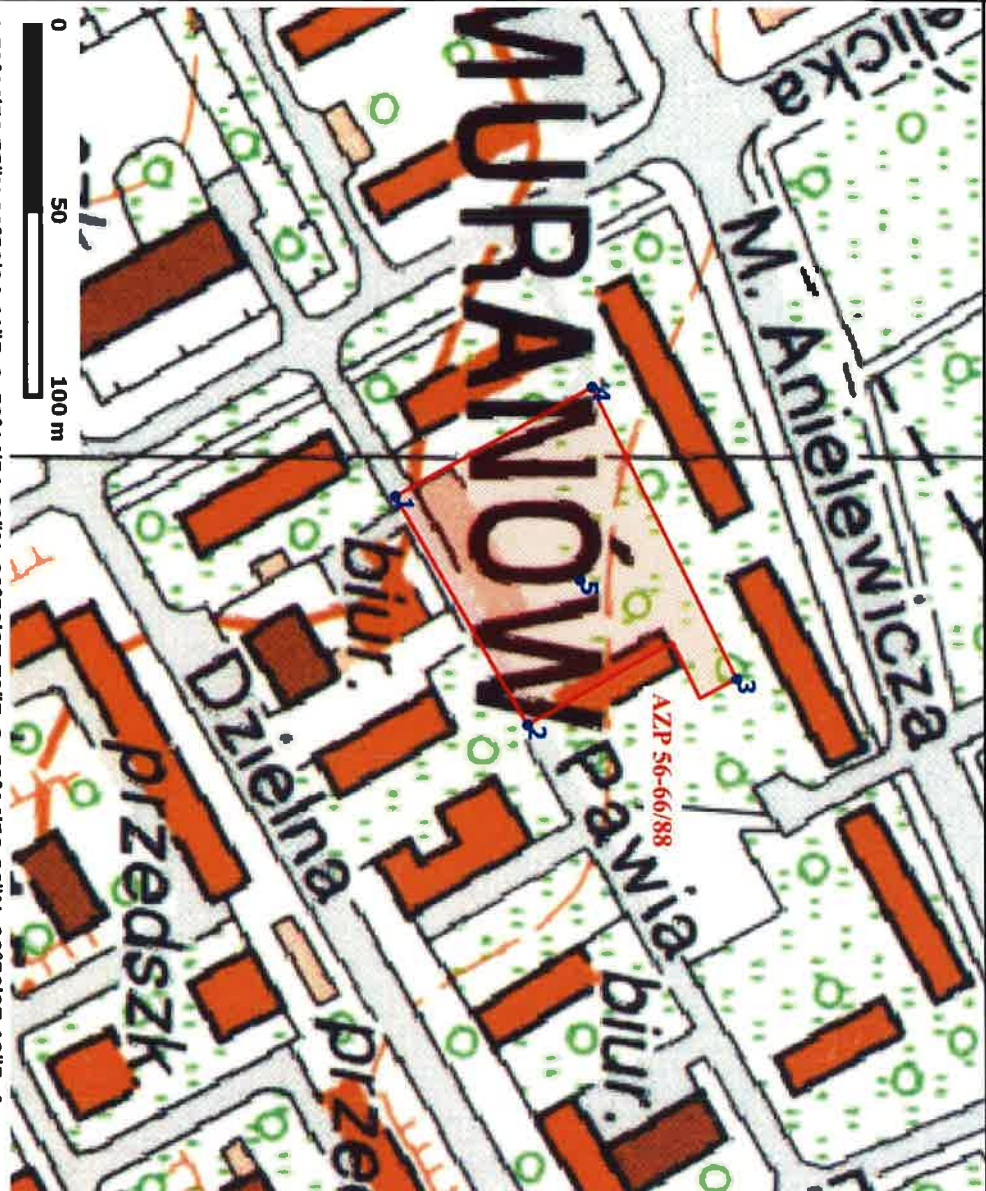
Na Franciszkańskiej 22 po wrześniu 1942 r. utworzono kwatery śmieciarzy Haymana¹³. Tutaj też przeniesione zostały szopy szcztokarzy¹⁴.

¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 151.

² Wejnert, A., *Odkrycie wodociągów dawnych Nowej Warszawy*, „Biblioteka Warszawska” 1854, t. I, s. 333-346, s. 340.

³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 152.

- ⁴ Marcinkowski R., *Ilustrowany Atlas Dawnej Warszawy*, Warszawa 2013, s. 228.
- ⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ⁶ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*. (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁷ Goldmaa B., *75 dni-w-plotnym getcie warszawskim*, „Biuletyn ŻIH” 1962, nr 43, s. 37.
- ⁸ Aszkenazy-Engelhard H., *Pragnęłam żyć. Pamiętnik*, Warszawa 1991, s. 57.
- ⁹ *Skorowidz mieszkańców miasta Warszawy z przedmieściami, na rok 1854*, Warszawa 1854, s. 342.
- ¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 5753, k. 319.
- ¹¹ *Przewodnik Warszawski Informacyjno-Adressowy na Rok 1870*, Warszawa 1870, s. 492.
- ¹² Bergman E., *Nie masz bóżnicy powszechnej; Synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XXI wieku*, Warszawa 2007.
- ¹³ Stefan Ernest, *Trzeci Front. O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939-1943*, Warszawa 2003.
- ¹⁴ Edelman M., *Getto walczą. Udział Bundu w obronie getta warszawskiego*, Warszawa 1945, s. 63.

13	MAPA W SKALI 1:10.000	godło i nazwa arkusza	X	Y
				
<p>1.52°14'50.75"N 20°59'34.41"E 2. 52°14'51.83"N 20°59'37.70"E 3. 52°14'53.66"N 20°59'37.13"E 4. 52°14'52.48"N 20°59'32.93"E 5. 52°14'52.32"N 20°59'35.67"E</p>				
<p>14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)</p>				

15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	17	INNE DANE
<p>15. Dokumentacja: Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.</p>					
<p>16. Inne Obszar obejmuje teren podwórza przy obecnej ul. Pawia 4. <i>Podwórko ogrodzone jest płotem budowlanym, przypuszczalnie jest przygotowane do zabudowy.</i></p>					
<p>Wg. informacji Muzeum Greta Warszawskiego w czasie II wojny mieściły się tu urzędy administracji getta i warsztaty. Można się w tym miejscu spodziewać znalezienia artefaktów związanych z tymi placówkami, oraz z życiem codziennym z przed czasu II wojny.</p>					
					

Pawia, Zamenhofs

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowała posesja o adresie Pawia 4.

Ulica Pawia to dawna droga narolna¹. Jako ulicę wymieniono ją po raz pierwszy i nadano nazwę *Pawia* w 1770 r. Należy ona do kategorii nazw pochodzących od nazw ptaków, które nadano w tym samym czasie także m.in. ulicom Gęsiej, Orlej i Kaczej².

Ulica początkowo nie dochodziła do ulicy Smoczej, dopiero w latach 1775-1776 doprowadzono ją do okopów Lubomirskiego. W końcu XVIII w. przy ulicy znajdowało się 32 drewnianych domów i dworzków z ogrodami³.

W 1864 ulica została wybrukowana. W zbudowanych tam kamienicach mieszkała głównie ludność żydowska⁴.

W listopadzie 1940 ulica w całości znalazła się w obrębie getta⁵. Jej zabudowa została zniszczona w 1943 i 1944 r.⁶

Ulica Dzika jest częścią dawnego gościńca prowadzącego z Warszawy do wsi Buraków, Młociny, Powąży i Wawrzyszew. Przed połową XVIII w. regulowano go na odcinku od Nowolipki do Dzielnej, do 1779 r. do Gęsiej. Kolejnym uporządkowanym fragmentem Dzikiej był odcinek do wału miejskiego, usypanego w 1770 r.⁷

Nazwa, nadana oficjalnie w 1770, wiązała się z charakterem okolicy, przez którą biegła ulica – niezamieszkałej, pełnej stawów i glinianek⁸. Znajdowały się głównie po zachodniej stronie Dzikiej, w rejonie ulic Okopowej, Powązkowskiej i Stawki. Po likwidacji cegielni zostały glinianki i stawy na rzece Drmie, zanikłej i skanalizowanej w związku z budową cytadeli na Żoliborzu⁹.

W latach 1770-1780 została zabudowana po stronie zachodniej niewielkimi, luźno stojącymi domami drewnianymi, po stronie wschodniej założono obszerne ogrody¹⁰.

Od lat 70 XIX w. przy ulicy powstawały kolejne kamienice mieszkalne o brzydkich fasadach, fabryczki i zakłady kamieniarskie, ulokowane głównie przy końcowym odcinku ulicy ze względu na bliskość Cmentarza Powązkowskiego¹¹.

W listopadzie 1930 r. ulicę Dziką podzielono i odcinek od Niskiej na południe przemianowano na Zamenhofs¹². W okresie okupacji niemieckiej nazwa ulicy została zmieniona na *Wildstrasse*¹³.

W listopadzie 1940 r. ulica Zamenhofs w całości znalazła się w granicach warszawskiego getta i pozostała w nim do końca jego istnienia¹⁴.

W dniach 6-11 września 1942 r., podczas tzw. Wielkiej Akcji, pomiędzy ulicami Smoczą, Gęsią, Zamenhofs, Szeźśliwą i placem Paryowskim zgromadzono około 100 tys. mieszkańców getta. W wyniku selekcji 32 tys. osób otrzymało „numerki na życie” i mogło pozostać w getcie, 2,6 tys. zostało, a ponad 54 tys. wywieziono do obozu zagłady w Treblince¹⁵.

Na Pawiej 2 działał w 1941 r. zakład pogrzebowy „Ostatnia Przysługa”¹⁶. Adres Zamenhofs 11 miała filia zakładu pogrzebowego M.B. Pinkier¹⁷.

Na Zamenhofs 11 funkcjonowała w 1942 r. nielegalna garbarnia¹⁸.

W okresie lipiec-wrzesień 1942 r. wyznaczono na Pawiej 2-20 blok kamienic przeznaczony do zamieszkania przez lekarzy¹⁹.

- 1 Encyklopedia Warszawy, Warszawa 1994, s. 623.
 - 2 Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 160, 287; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.
 - 3 Encyklopedia Warszawy, Warszawa 1994, s. 623.; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.
 - 4 Encyklopedia Warszawy, Warszawa 1994, s. 623.
 - 5 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
 - 6 Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*. Warszawa: 1970, s. 156. Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
 - 7 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 69.
 - 8 Handke K., *Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Warszawa 2011, s. 144.
 - 9 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 70.
 - 10 Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 269.
 - 11 Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 269; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 70.
 - 12 Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 354; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 69.
 - 13 Kunert A.K., *Pamięć II wojny światowej w nazewnictwie ulic Warszawy*, (w:) Sołtan A., *Śladami nazw miejskich Warszawy*, Warszawa 2012, s. 66.
 - 14 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
 - 15 Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 745-746, 859.
 - 16 „Gazeta Żydowska” 1941, nr 21, s. 3.
 - 17 Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 555.
 - 18 Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 526.
 - 19 Makower H., *Pamiętnik z getta warszawskiego. Październik 1940-sypień 1943*, Wrocław 1987, s. 179, 187.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO LĄDOWEGO										A	T	X	N	W	P	L
1		LOKALIZACJA										3						
M. WARSZAWA		POŁOŻENIE FIZYCZNOGEOGRAFICZNE										UTWOR GEOLOGICZNY						
Nr stan. w miejscowości		JEDNOSTKA FIZYCZNOGEOGRAFICZNA										Równina Warszawska (318.76)						
GMINA		STREFA NADMORSKA (NADZALEWOWA)										TEREN NIEEKSPONOWANY						
POWIAT		w morzu plaża mierzewa skarpa wał wydmi.										TEREN EKSPONOWANY						
WOJEWÓDZTWO		DUŻE DOLINY										krawędzie, stoki wklęsłe i proste						
AZP nr obsz.		w wodzie										sfaldowania i niewielkie cyple						
Współrz. geogr.		MAŁE DOLINY										cyple wybitne						
Nazwa lokalna		dno doliny										wały i garby						
Nr działki ewidencyjnej		STREFA POZA DOLINAMI										wyniesienia o ekspozycji okrzężnej						
Identyfikator działki ewidencyjnej		równina obsz. falisty										TEREN OSŁONIĘTY						
Właściciel terenu		X										teren przemysłowy						
5		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA										określenie bliższe						
nr		funkcja										określenie bliższe						
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		kultura										Podworze						
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Pawiej 2 i		chronologia										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych						
kamienic i oficyn.		XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Pawiej 2 i dawnej ul. Zamenhofa 11.						
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Pawiej 2 i		Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Pawiej 2 i										Wg. Muzeum Getta Warszawskiego w czasie II wojny mieściły się tu urzędy administracji getta i warsztaty. Istnieje prawdopodobieństwo znalezienia pozostałości po tych placówkach, ponadto powinny znajdować się tam artefakty związane z życiem codziennym.						
6		OPIS OBSZARU STANOW.										11						
obserw. utrudniona		X bez przeszk.										WERYFIK. KONSERW.						
pole otwarte		X										akceptacja WKZ						
nasycenie znaleziskami:		równomierne										miejscowość, data						
jednocentryczne		wielocentryczne										2021-05-21						
powierzchnia stanowiska:												12						
< 1 ar < 0.5 ha < 1ha < 5ha < 15ha > 15ha												ZBIORY I NR INWENT.						
gęstość występowania znalezisk:												miejscę przechowywania nr inwentarza						
mała średnia duża												sprawdził-konsultant AZP						

13	MAPA W SKALI 1:10.000	X	Y
godło i nazwa arkusza			
<p>1. 52°14'52.06"N 20°59'38.43"E 2. 52°14'53.69"N 20°59'43.21"E 3. 52°14'55.03"N 20°59'42.11"E 4. 52°14'53.58"N 20°59'37.23"E 5. 52°14'53.45"N 20°59'40.28"E</p>			
14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)			

15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA	17	INNE DANE
<p>15. Dokumentacja: Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.</p>					
<p>16. Inne Obszar obejmuje teren podwórza przy obecnej ul. Zamenhota 7 Podwórko ogrodzone jest plotem budowlanym, przypuszczalnie jest przygotowane do zabudowy. Wg. informacji Muzeum Getta Warszawskiego w czasie II wojny mieściły się tu urzędy administracji getta i warsztaty. Można się w tym miejscu spodziewać znalezienia artefaktów związanych z tymi placówkami, oraz z życiem codziennym z przed czasu II wojny.</p>					

Pawia 2

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowała się głównie posesja Pawia 2 i 4, której przeważającą przestrzeń zajmowała kamienica o dwóch frontach wraz z oficynami i podwórkiem.

Ulica Pawia to dawna droga narolna¹. Jako ulicę wymieniono ją po raz pierwszy i nadano nazwę *Pawia* w 1770 r. Należy ona do kategorii nazw pochodzących od nazw ptaków, które nadano w tym samym czasie także m.in. ulicom *Gręziej*, *Ortej* i *Kaczej*².

Ulica początkowo nie dochodziła do ulicy *Smoczej*, dopiero w latach 1775-1776 doprowadzono ją do okopów *Lubomirskiego*. W końcu XVIII w. przy ulicy znajdowało się 32 drewnianych domów i dworców z ogrodami³.

W 1864 ulica została wybrukowana. W zbudowanych tam kamienicach mieszkała głównie ludność żydowska⁴.

W listopadzie 1940 ulica w całości znalazła się w obrębie *getta*⁵. Jej zabudowa została zniszczona w 1943 i 1944 r.⁶

W okresie lipiec-wrzesień 1942 r. wyznaczono na *Pawiej 2-20* blok kamienic przeznaczony do zamieszkania przez lekarzy⁷.

¹ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623.

² Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 160, 287; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.

³ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623; ; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.

⁴ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623.

⁵ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

⁶ Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*. Warszawa: 1970, s. 156. Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.

⁷ Makower H., *Pamiętnik z getta warszawskiego. Październik 1940-styczeń 1943*, Wrocław 1987, s. 179, 187.

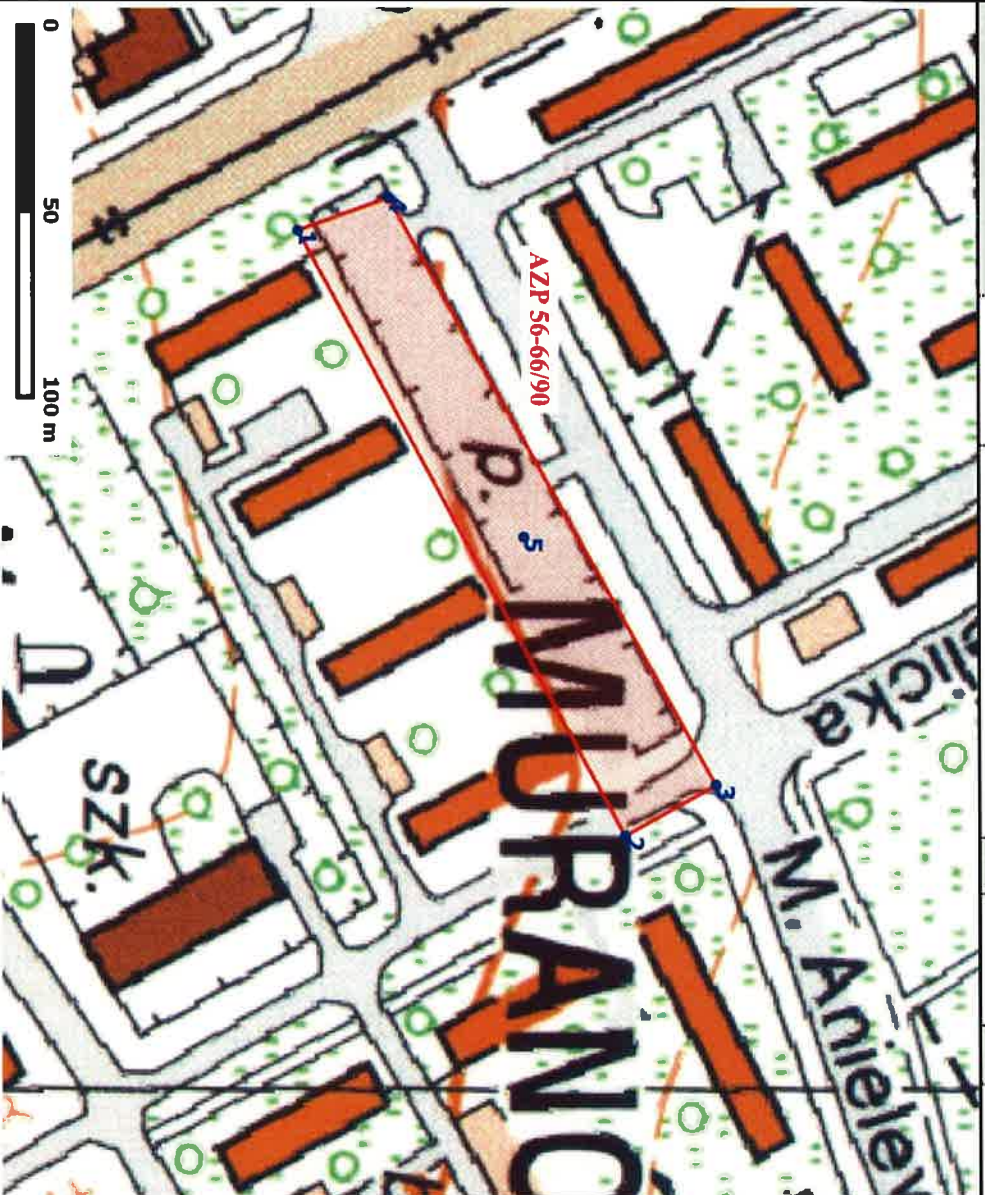
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁADOWEGO										A	T	X	N	W	P	L	
												X		X					
1		LOKALIZACJA										3							
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY							
Nr stan. w miejscowości		90										określenie specjalistyczne							
GMINA		Warszawa - Śródmieście										4							
POWIAT		m. st. Warszawa										DOSTĘPNOŚĆ TERENU							
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										niezabud.							
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 62										śr.zabud.							
Wspólrz. geogr.		N										pole orne							
Nazwa lokalna		ul. M. Anielewicza, na odcinku od ul. Karmelickiej do Al. Jana Pawła II.										nieużytek							
Nr działki ewidencyjnej		1/1, 1/2 ob. 5-01-07										sad							
Identyfikator działki ewidencyjnej												torf							
Właściciel terenu												teren przemysłowy							
5		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA										określenie bliższe							
nr		funkcja										Parking							
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		kultura										określenie bliższe							
		XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych							
		Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Gęsiej, po jej południowej stronie, Gęsia 27-37, Franciszkańska i Lubeckiego 8. Wg. Muzeum Getta Warszawskiego w czasie II wojny mieściły się tu urzędy administracji getta. Istnieje prawdopodobieństwo znalezienia pozostałości po tych placówkach, ponadto powinny znajdować się tam artefakty związane z życiem codziennym.										Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Gęsiej, po jej południowej stronie, Gęsia 27-37, Franciszkańska i Lubeckiego 8. Wg. Muzeum Getta Warszawskiego w czasie II wojny mieściły się tu urzędy administracji getta. Istnieje prawdopodobieństwo znalezienia pozostałości po tych placówkach, ponadto powinny znajdować się tam artefakty związane z życiem codziennym.							
6		OPIS OBSZARU STANOW.										10							
obsz. utrudniona		X										WYKONANIE KARTY							
pole otwarte		X										data (dd,mm,rrrr)							
nasycone znaleźćskami:		równomierne										autor karty							
jednocentryczne		wielocentryczne										mgr M. Kasprzycka							
powierzchnia stanowiska:												określił chronologię							
≤ 1 ar		X										14.05.2021							
≤ 0,5 ha												miejscowość, data							
≤ 1ha												2021-05-21							
≤ 5ha												11							
≤ 15ha												WERYFIK. KONSERW.							
gestość występowania znalezisk:												akceptacja WKZ							
mala												nr inwentarza							
średnia												12							
duża												ZBIORY I NR INWENT.							
												miejsce przechowywania							
												nr inwentarza							
												sprawdził-konsultant AZP							

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1. 52°14'49.80"N 20°59'21.65"E 2. 52°14'52.47"N 20°59'30.34"E 3. 52°14'53.27"N 20°59'29.66"E 4. 52°14'50.59"N 20°59'21.22"E 5. 52°14'51.67"N 20°59'26.08"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

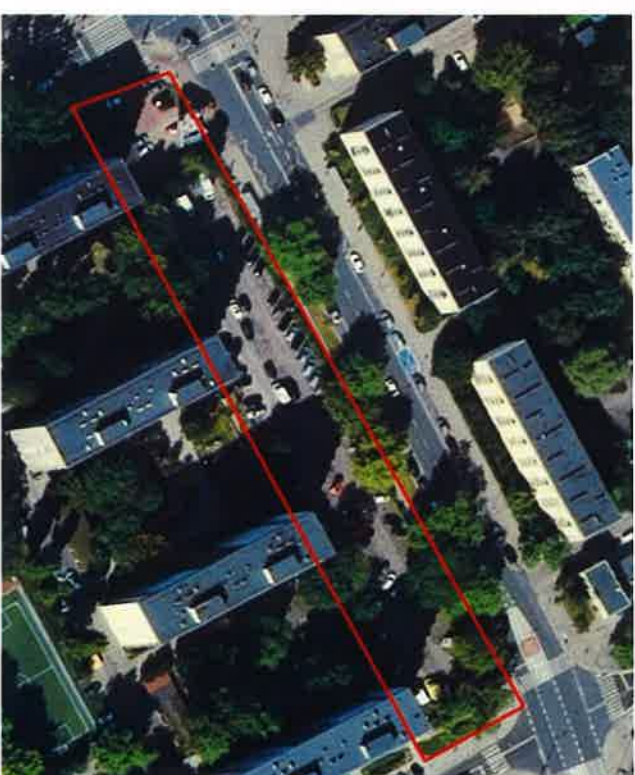
15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar wzdłuż południowej strony dzisiejszej ul. M. Anielewicza, na odcinku od ul. Karmelickiej do Al. Jana Pawła II.

Wg. informacji Muzeum Gęta Warszawskiego w czasie II wojny nieścisły się tu urzędy administracji getta. Można się w tym miejscu spodziewać znalezienia artefaktów związanych z tymi placówkami, oraz z życiem codziennym z przed czasu II wojny.

Gęsia 27-37, Lubeckiego 8

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Gęsia 27-37, Franciszkańska i Lubeckiego 8, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Gęsia została nadana w 1770 r. razem z wieloma innymi nazwami ulic pochodzących od roślin i zwierząt. Po raz pierwszy w dziejach nazewnictwa Warszawy stworzono wówczas typ nazw tematycznie niemotywowanych¹.

Była to dawna droga narolna. Pojawia się w średniowieczu jako droga Nowego Miasta prowadząca do pól uprawnych, stanowiąca przy tym przedłużenie późniejszej ulicy Franciszkańskiej do Traktu Młocińskiego, czyli obecnej ulicy Zamienihofa, a dawną Dziką. Była kilkakrotnie przedłużana, w pierwszej połowie XVIII w. do Smocznej, a po 1771 r. do okopów miejskich przy ul. Okopowej².

Pierwszą zabudową parzystej strony ulicy były koszarzy Koronnej wybudowane w latach 1785-89 u zbiegu z Dziką według projektu Stanisława Zawadzkiego, uzupełnione po 1794 r. o zespół drewnianych stajni Kawalerii Narodowej. Drugi narożnik owego skrzyżowania zajęła dopiero w połowie XIX w. piekarnia wojskowa. Po stronie nieparzystej stały luźno rozrzucone dworki i niewielkie kamieniczki wznieszone od końca XVIII wieku³.

W pierwszych dekadach XIX w. wzniesiono zabudowania mieszkalne - wyłącznie dwupiętrowe kamieniczki o neorenesansowej ornamentyce. Około 1880 r. ulica zapełniła się dużą liczbą zupełnie tandetnych domów mieszkalnych, zlokalizowanych głównie po nieparzystej stronie ulicy, na zachód od Dzikiej. Poziom architektury zabudowań ulicy Gęskiej poprawił się po 1900 r. Choć w okolicy Okopowej dominowała zabudowa drewniana, w dalszym biegu ulicy do 1914 r. wybudowano około 30 czynszowych kamieniczek⁴.

W 1900 r. 76% właścicieli posesji było Żydami⁵.

Południowy odcinek ulicy Lubeckiego powstał po przebicciu przez posesję pomiędzy ulicą Gęsią i Pawią po 1901 r., a przed 1916 r.⁶

W listopadzie 1940 r. w całość ulicy Gęskiej i Lubeckiego znalazła się na obszarze getta i pozostała w nim do końca w 1943 r.⁷

Na Gęskiej 27 przed 1869 r. założono synagogę, która funkcjonowała do 1937 lub 1942 r. Kamienica frontowa na tej działce została wzniesiona w lub po 1937 r.⁸ i zapewne wtedy urządzono dom modlitwy. Dom modlitwy mógł się przedtem mieścić w okazałej oficynie i funkcjonować od drugiej połowy XIX w., gdyż znalazł się w spisie z 1869 r. Również na sąsiedniej posesji Gęsia 29 funkcjonowała po I wojnie światowej synagoga. Koniec działalności nastąpił prawdopodobnie w 1942 r.⁹

W wyniku nalotu radzieckiego dom przy Gęskiej 35a został zniszczony w okresie lipiec-wrzesień 1942 r. Zerwał się dach, a cała frontowa część domu groziła rychłym zawaleniem. Wypadło wiele szyb w domach na pobliskich ulicach - Lubeckiego i Pawiej. Na Wołyńskiej, Miłej i Smocznej też wybuchły pożary, kilka drewnianych domów się spaliło¹⁰.

Na Gęskiej 37 w sierpniu 1942 r. funkcjonowała kuchnia ludowa w godzinach 8-14. Było 6 kucharek i gotowano 450 obiadów, które wszystkie szły na Umschlagplatz. Każdego dnia przyjeżdżał wóz i zabierał zupę w bankach. Niemcy zadali, żeby zupy były smaczne i gęste¹¹.

--	--	--	--

- ¹ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 95.
- ² Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*. Warszawa 1970, s. 133; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ⁴ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- ⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ⁶ Archiwum Państwowe w Warszawie. Wydział Pomiarów Zarządu Budowy Kanalizacji i Wodociągów (Plany Lindleya 1897-1901), zesp. 1001/IV, sygn. 734D; *Plan miasta stołecznego Warszawy i okolic z oznaczeniem okręgów milicyjnych*, 1916, Archiwum Państwowe w Warszawie. Kolekcja I map i planów Warszawy 1762-1988, zesp. 1004/IV, sygn. KI/73.
- ⁷ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁸ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1999, s. 94.
- ⁹ Bergman E., *Nie masz bóznicy powszechnej. Synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XXI wieku*, Warszawa 2007.
- ¹⁰ Lewin A., *Dziennik*, Warszawa 2016, s. 215.
- ¹¹ Szereszewska H., *Krzyż i mezuza*, Warszawa 1993, s. 138-142.

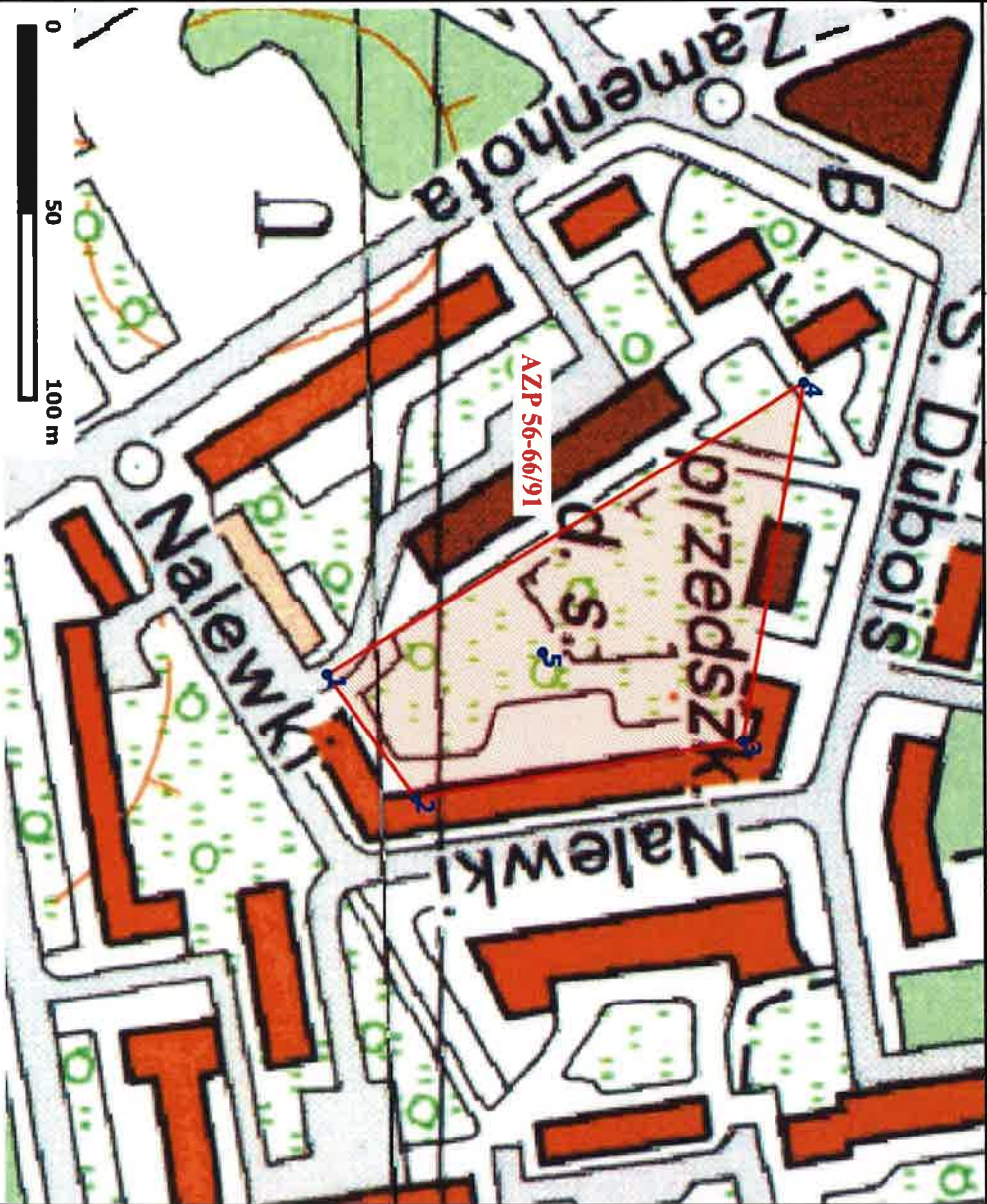
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO LĄDOWEGO										A	T	X	X	N	W	P	L																																																				
												X																																																											
1		LOKALIZACJA										3																																																											
M. WARSZAWA		JEDNOSTKA FIZYCZNOGEOGRAFICZNA Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY																																																											
Nr stan. w miejscowości 91		STREFA NADMORSKA (NADZALEWOWA)										określenie specjalistyczne																																																											
GMINA Warszawa - Śródmieście		w morzu plaża mierzeja skarpa wał wydm.										4																																																											
POWIAT m. st. Warszawa		DUŻE DOLINY										DOSTEPNOŚĆ TERENU																																																											
WOJEWÓDZTWO mazowieckie		w wodzie terasa denną terasa nadzalewowa terasy wyższe brzeg wysoczyzny										niezabud. X zabudow. X																																																											
AZP nr obsz. 56-66 nr st. 63		MAŁE DOLINY										pole orne nieużytek łąka																																																											
Współrz. geogr. N		dno doliny stok doliny krawędź doliny										sad park las woda																																																											
Nazwa lokalna Obszar - ul. Nalewki 5 i ul. L. Zamenhofa 10 A		STREFA POZA DOLINAMI X										teren przemysłowy																																																											
Nr działki ewidencyjnej 28, 33 ob. 5-01-06		równina obsz. fałsty obsz. pagórk. obsz. górzysty										określenie bliższe																																																											
Identyfikator działki ewidencyjnej		X										Podwórze																																																											
Właściciel terenu		X																																																																					
5																																																																							
nr		funkcja kultura										KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA																																																											
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		chronologia XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Nalewki 33, 35, 37, 39, Gęskiej 10, 12 i Kupieckiej 3, 5, 4, 6. Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia na tym obszarze pozostałości bunkrów z okresu powstania w getcie warszawskim.																																																											
6		OPIS OBSZARU STANOW.										7										8										9										10										11										12									
obsz. utrudniona X		Zabudowa terenu.										niezbędna szczegółowa inwentaryzacja										WNIOSKI KONSERWAT.										WYKONANIE KARTY										WERYFIK. KONSERWAT																													
pole otwarte												niezbędne badania archeologiczne										data (dd.mm.rrrr) 14.05.2021										autor karty										akceptacja WKZ																													
nasylenie znaleziskami: równomierne												niezbędne działania administracyjne										mgr M. Kasprzycka										miejscowość, data										2021-05-21																													
jednocentryczne												9										AKTUALNA OCHRONA										określenie chronologiczne										12																													
powierzchnia stanowiska:												nr rejestru zabytków										nr inwentarza										nr inwentarza																																							
≤ 1 ar		≤ 0,5 ha										≤ 1 ha										≤ 5 ha										≤ 15 ha										> 15 ha																													
gestość występowania znalezisk:												park kulturowy										plan zagospodarowania przestrzennego										sprawdził-konsultant AZP																																							
mała		średnia										duża																																																											

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1. 52°14'59.56"N 20°59'45.29"E 2. 52°15'0.29"N 20°59'47.07"E 3. 52°15'3.12"N 20°59'46.40"E
4. 52°15'3.75"N 20°59'41.37"E 5. 52°15'1.43"N 20°59'45.07"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar podwórza na trybach ul. Nalewki 5 i ul. L. Zamenhofa 10 A

Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia na tym obszarze pozostałości bunkrów z okresu powstania w getcie warszawskim.

Gęsia, Nalewki, Kupiecka

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Nalewki 33, 35, 37, 39, Gęsia 10, 12 i Kupiecka 3, 5, 4, 6, których przeważającą przetrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Nalewki pochodzi od płynącej tędy rzeczki Bełceżącej, która zwana była też Nalewką, z racji zaopatrywania w wodę okolicznych mieszkańców. W 1770 r. istniał przy niej jeden dom murowany i 21 drewnianych. W 1792 r. ulica liczyła już 14 kamieniczek i dworców murowanych oraz około 8 domów drewnianych¹.

Na początku XIX w. zabudowę Nalewek stanowiły drewniane dworki, otoczone ogrodami warzywnymi i owocowymi. Gwałtowny rozwój ulicy nastąpił w latach 20. XIX w. i był związany z osiedleniem się tu warszawskich Żydów². Nalewki stały się jedną z najważniejszych ulic handlowych Warszawy i jedną z głównych ulic warszawskiej dzielnicy żydowskiej, ruchliwym traktem komunikacyjnym. Znajdowały się tu warszaty rzemieślnicze, domy handlowe, punkty usługowe i księgarnie. W 1913 r. przy ulicy działało 329 placówek handlowych różnych branż³. Przy Nalewkach znajdowały się największe kamienice z kilkoma podwórkami w Warszawie, co wynikało z wydłużonego kształtu parcel od strony ulicy Dzikiej. Zwane były *babilonami*⁴.

Bombardowania w 1939 r. przyniosły pierwsze zniszczenia w zabudowie ulicy, spłonęły lub zostały zburzone m.in. kamienice nr 16-20 i 24⁵. W listopadzie 1940 r. północna i środkowa część ulicy znalazła się w granicach getta⁶.

19 kwietnia 1943 r. o świcie przez bramę na Nalewkach wkroczyły na teren getta oddziały niemieckie pod dowództwem Ferdinanda von Sammern-Frankengerga, napotykając zbrojny opór powstańców żydowskich. To wydarzenie było początkiem powstania w getcie warszawskim⁷.

Nazwa ulicy Gęsia została nadana w 1770 r. razem z wieloma innymi nazwami ulic pochodzących od roślin i zwierząt. Po raz pierwszy w dziejach nazewnictwa Warszawy stworzono wówczas typ nazw tematycznie niemotywowanych⁸.

Była to dawna droga narożna. Pojawia się w średniowieczu jako droga Nowego Miasta prowadząca do pól uprawnych, stanowiąca przy tym przedłużenie późniejszej ulicy Franciszkańskiej do Traktu Młocińskiego, czyli obecnej ulicy Zamenhofa, a dawną Dziką. Była kilkakrotnie przedłużana, w pierwszej połowie XVIII w. do Smoczej, a po 1771 r. do okopów miejskich przy ul. Okopowej⁹.

Pierwszą zabudową parzystej strony ulicy były koszary Artylerii Koronnej wybudowane w latach 1785-89 u zbiegu z Dziką według projektu Stanisława Zawadzkiego, uzupełnione po 1794 r. o zespół drewnianych stajni Kawalerii Narodowej. Drugi narożnik owego skrzyżowania zajęła dopiero w połowie XIX w. piekarnia wojskowa. Po stronie nieparzystej stały luźno rozrzucone dworki i niewielkie kamieniczki wznieszone od końca XVIII wieku¹⁰.

W pierwszych dekadach XIX w. wzniesiono zabudowania mieszkalne - wyłącznie dwupiętrowe kamieniczki o neorenesansowej ornamentyce. Około 1880 r. ulica zapełniła się dużą liczbą zupełnie tandetnych domów mieszkalnych, zlokalizowanych głównie po nieparzystej stronie ulicy, na zachód od Dzikiej. Poziom architektury zabudowań ulicy Gęskiej poprawił się po 1900 r. Choć w okolicy Okopowej domnowała zabudowa drewniana, w dalszym biegu ulicy do 1914 r. wybudowano około 30 czynszowych kamieniczek¹¹. W 1900 r. 76% właścicieli posesji było Żydami¹².

- ¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 189.
- ² Galiński F., *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1939, s. 273; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 190.
- ³ Raczkowski R., *Północno-zachodnia dzielnica Muranów*, (w:) Pietrza-Pawłowska I. (red.), *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 235-254, s. 252.
- ⁴ Lupienko A., *Kamienie czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa 2015, s. 179-181.
- ⁵ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 193.
- ⁶ Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁷ Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959, s. 257.
- ⁸ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 95.
- ⁹ Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 133; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ¹⁰ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ¹¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- ¹² Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.

W listopadzie 1940 r. w całość ulicy Gęskiej znalazła się na obszarze getta i pozostała w nim do końca w 1943 r.¹³

Ulica Kupiecka została wytyczona niemal w całości na prywatnej działce około 1896 r. Od 1938 r. nosiła miano Beera Majzelsa, a w czasie niemieckiej okupacji nazwaną ją Kurzą¹⁴. Wychodziła z ulicy Dzikiej, prawie na wprost ulicy Wołyńskiej i prowadziła w kierunku Nalewek, lecz nie łączyła się z nią, gdyż kończyła się na posesji Nalewki 39. Przejazdu nie było, ale dozwolone było przejście przez podwórze kamienicy nalewkowskiej¹⁵.

Na początku XX w. zabudowę po obu stronach ulicy tworzyły szeregi ciasne szeregi kilkupiętrowych kamienic. Na Kupieckiej warsztaty i sklepy nie były tak ciasno rozlokowane jak na pobliskich Nalewkach. Nie była to też bardzo niebezpieczna okolica¹⁶.

Od listopada 1940 r. ulica znalazła się w granicach getta. Zabudowa przetrwała do powstania w 1943 r., kiedy została spalona i rozebrana¹⁷.

Na Gęskiej 6, 8 i 10 we wrześniu 1942 zostaje umieszczony szpital, funkcjonujący do stycznia 1943 r. Tu oraz w jednym z domów parzystej Franciszkańskiej mieszka także część personelu medycznego: lekarze, pielęgniarki, personel administracyjny i pomocnicy¹⁸.

Na Gęskiej 10 funkcjonowała piekarnia podległa Zakładowi Zaopatrzenia, a po wrześniu 1942 r. mieściła się piekarnia Rajchmana¹⁹. W czasie powstania w getcie w bunkrze zlokalizowanym na terenie posesji chroniło się około 200 osób. Bunkier został wydany przez zdrającę, a dom spalony 24 kwietnia 1943 r.²⁰

Na Gęskiej 12 w 1940 r. znajdowała się kuchnia ludowa²¹.

Na Nalewkach 33 po wrześniu 1942 r. działała podległa Zakładowi Zaopatrzenia fabryka cukierków²².

¹³ Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

¹⁴ Lewin A., *Dziennik*, Warszawa 2016, s. 25.

¹⁵ Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 70-71.

¹⁶ Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 71-72

¹⁷ Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 73; Paweł E. Wespziński. *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*. [w:] Barbara Engelking, Jacek Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2013.

¹⁸ Gombiński S., *Wspomnienia policjanta z warszawskiego getta*, Warszawa 2010, s. 76, 121.

¹⁹ Stefan Ernest, *Trzeci Front. O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939-1943*, Warszawa 2003.

²⁰ Archiwum ŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/5553, N.N.

²¹ „Gazeta Żydowska” 1940, nr 22, s. 2.

²² Stefan Ernest, *Trzeci Front. O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939-1943*, Warszawa 2003.

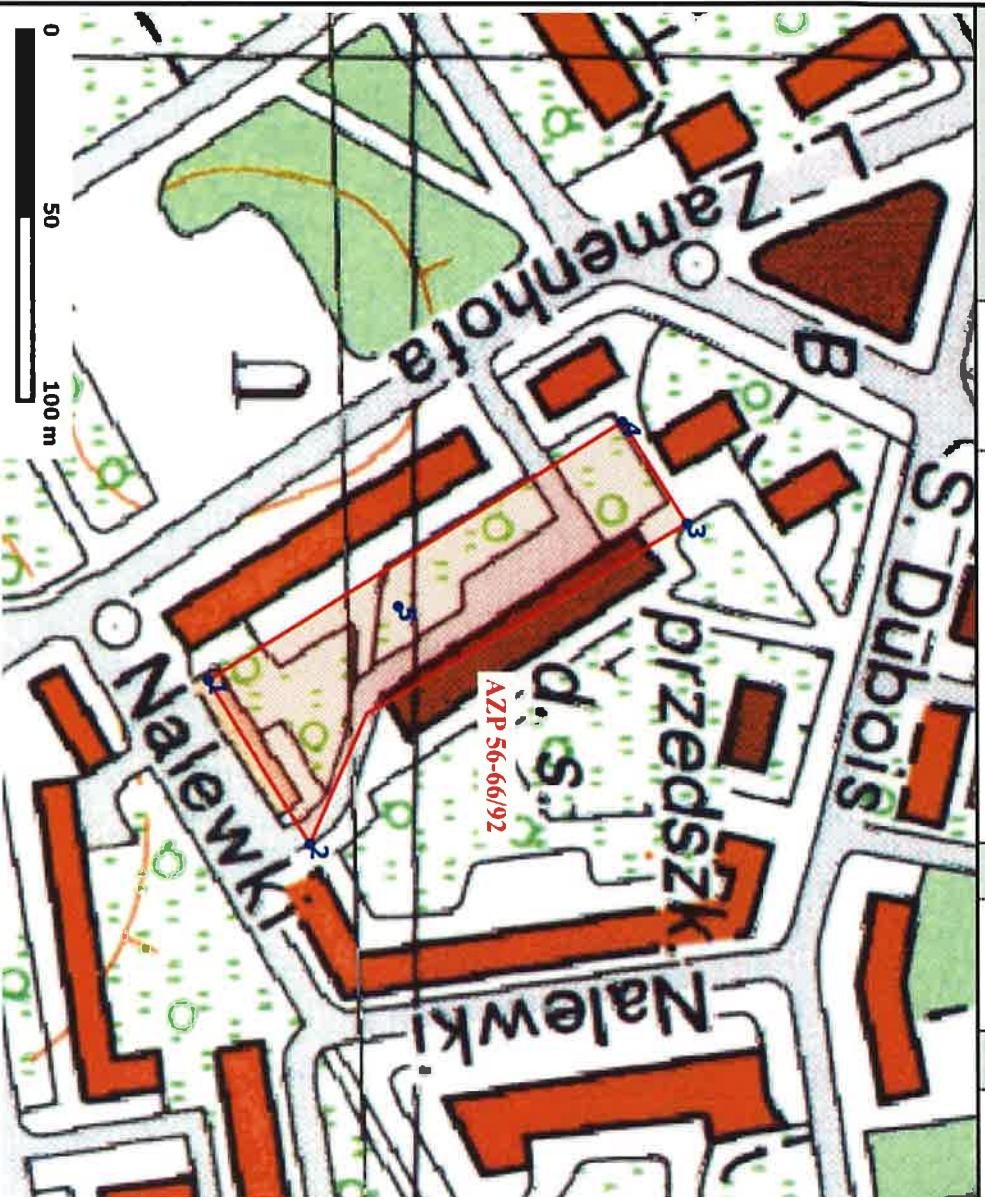
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO										A	T	X	N	W	P	L	
												X							
1		LOKALIZACJA										3							
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY							
Nr stan. w miejscowości		92										określenie specjalistyczne							
GMINA		Warszawa - Śródmieście										4							
POWIAT		m. st. Warszawa										DOSTĘPNOŚĆ TERENU							
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										niezabud.							
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 64										pole orne							
Współrz. geogr.		N										sad							
Nazwa lokalna		Obszar pomiędzy ul. Nalewki 1A a ul. L. Zamenhofa 12										torf							
Nr działki ewidencyjnej		32, 33 ob. 5-01-06										teren przemysłowy							
Identyfikator działki ewidencyjnej												określenie bliższe							
Właściciel terenu												Podwórze							
5																			
KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA																			
nr		funkcja				kultura				chronologia				opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych					
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		Zabudowa mieszkalna (piwnice)				XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.				Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnej ul. Gęstiej 14, 16, ul. Kupieckiej 5, 7 i ul. Nalewki 33, 35				Wg. informacji Muzeum Getta Warszawskiego istnienie prawdopodobieństwo odnalezienia na tym obszarze pozostałości tajnej jesiwny oraz biblioteki słynnego rabina Menachema Ziemby, oraz istniejących tu zakładów produkcyjnych.					
6		OPIS OBSZARU STANOW.				7				ZAGROŻENIA				8					
obsz. utrudniona		X				bez przeszk.				Zabudowa terenu.				niezbędna szczegółowa inwentaryzacja					
pole otwarte						pole zamknięte				X				niezbędne badania archeologiczne					
nasywienie znaleźkami:		równomierne												niezbędne działania administracyjne					
jednocentryczne		wielocentryczne												9					
powierzchnia stanowiska:														AKTUALNA OCHRONA					
≤ 1 ar		≤ 0,5 ha				≤ 1ha				≤ 5ha				≤ 15ha					
gestość występowania znalezisk:		mała				średnia				duża				nr rejestru zabytków					
		X												data wpisu do rejestru					
														park kulturowy					
														plan zagospodarowania przestrzennego					
														nr konserwacji					
														10					
														WYKONANIE KARTY					
														data (dd.mm.rrrr)					
														14.05.2021					
														autor karty					
														mgr M. Kasprzycka					
														określili chronologię					
														11					
														WERYFIK. KONSERW.					
														akceptacja WKZ					
														miejscowość, data					
														2021-05-21					
														12					
														ZBIORY I NR INWENT.					
														miejsc. przechowywania					
														nr inwentarza					
														sprawdził-konsultant AZP					

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1. 52°14'58.78"N 20°59'43.08"E 2. 52°14'59.61"N 20°59'45.44"E 3. 52°15'2.97"N 20°59'41.05"E
4. 52°15'2.43"N 20°59'39.57"E 5. 52°15'0.44"N 20°59'42.11"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

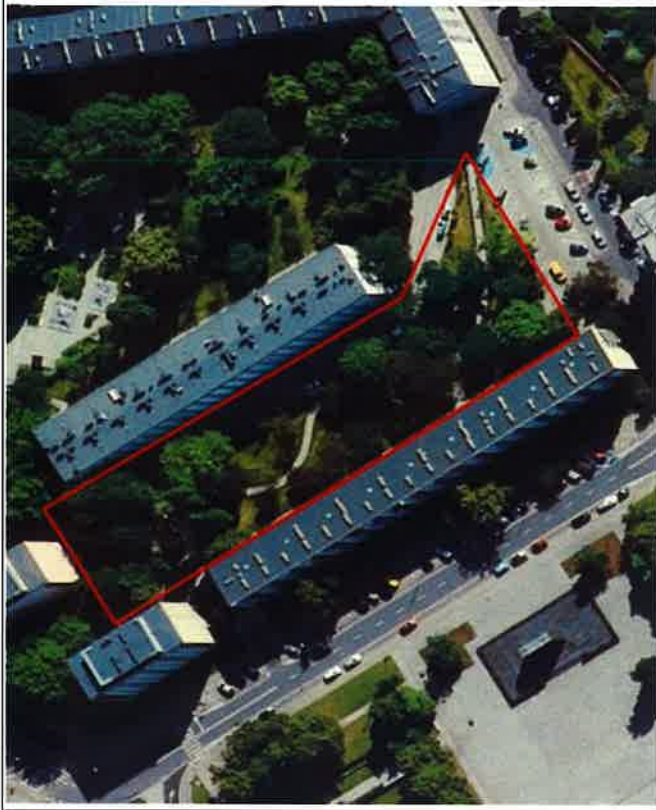
Karta zabudku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa

16. Inne

Obszar podwórza pomiędzy ul. Nalewki 1A a ul. L. Zamenhofa 12

Znajdowała się tu zabudowa mieszkalna kamienic i oficyn przy dawnych: ul. Gęskiej 14, 16, Kupieckiej 5, 7 i ul. Nalewki 33, 35

Wg. informacji Muzeum Gęta Warszawskiego w rejonie tym (przy nieistniejącej obecnie ul. Kupieckiej) znajdowała się siedziba Menachema Ziemby jednego z najżywniejszych i najważniejszych rabinów przebywających w getcie warszawskim. (Jego uczniem był m.in. słynny żydowski pisarz i teolog Abraham Joshua Heschel. Symche rabinacką otrzymał właśnie od Ziemby) Tam znajdowała się jego tajna jeshiwa oraz biblioteka, a w pobliżu także zakłady produkcyjne. Istnieje prawdopodobieństwo znalezienia pozostałości po jeshiwie rabina Menachema Ziemby (z dostępnych źródeł wynika, że mieściła się w piwnicy budynku, w którym rabin mieszkał)

Kupiecka 5, 7, Gęsia 14, 16, Nalewki 33, 35

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Gęsia 14, 16, Kupiecka 5, 7 i Nalewki 33, 35, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Nalewki pochodzi od płynącej tędy rzeczki Bętczkiej, która zwana była też Nalewką, z racji zaopatrywania w wodę okolicznych mieszkańców. W 1770 r. istniał przy niej jeden dom murowany i 21 drewnianych. W 1792 r. ulica liczyła już 14 kamieniczek i dworców murowanych oraz około 8 domów drewnianych¹.

Na początku XIX w. zabudowę Nalewek stanowiły drewniane dworki, otoczone ogrodami warzywnymi i owocowymi. Gwałtowny rozwój ulicy nastąpił w latach 20. XIX w. i był związany z osiedleniem się tu warszawskich Żydów². Nalewki stały się jedną z najważniejszych ulic handlowych Warszawy i jedną z głównych ulic warszawskiej dzielnicy żydowskiej, ruchliwym traktem komunikacyjnym. Znajdowały się tu warształy rzemieślnicze, domy handlowe, punkty usługowe i księgarnie. W 1913 r. przy ulicy działało 329 placówek handlowych różnych branż³. Przy Nalewkach znajdowały się największe kamienice z kilkoma podwórkami w Warszawie, co wynikało z wydłużonego kształtu parcel od strony ulicy Dzikiej. Zwane były *babilonami*⁴.

Bombardowania w 1939 r. przyniosły pierwsze zniszczenia w zabudowie ulicy, spłonęły lub zostały zburzone m.in. kamienice nr 16-20 i 24⁵. W listopadzie 1940 r. północna i środkowa część ulicy znalazła się w granicach getta⁶.

19 kwietnia 1943 r. o świcie przez bramę na Nalewkach wkroczyły na teren getta oddziały niemieckie pod dowództwem Ferdinanda von Sammern-

- ¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 189.
- ² Galiński F., *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1939, s. 273; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 190.
- ³ Raczkowski R., *Północno-zachodnia dzielnica Muranów*, (w:) Pietrza-Pawłowska I. (red.), *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 235-254, s. 252.
- ⁴ Lupienko A., *Kamieniece czynszowe Warszawy 1864-1914*, Warszawa 2015, s. 179-181.
- ⁵ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 193.
- ⁶ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

Frankenegg, napotyając zbrojny opór powstańców żydowskich. To wydarzenie było początkiem powstania w getcie warszawskim⁷.

Nazwa ulicy Gęsia została nadana w 1770 r. razem z wieloma innymi nazwami ulic pochodzących od roślin i zwierząt. Po raz pierwszy w dziejach nazewnictwa Warszawy stworzono wówczas typ nazw tematycznie niemotywowanych⁸.

Była to dawna droga narolna. Pojawia się w średniowieczu jako droga Nowego Miasta prowadząca do pól uprawnych, stanowiąca przy tym przedłużenie późniejszej ulicy Franciszkańskiej do Traktu Młocińskiego, czyli obecnej ulicy Zamenhofa, a dawną Dziką. Była kilkakrotnie przedłużana, w pierwszej połowie XVIII w. do Smoczej, a po 1771 r. do okopów miejskich przy ul. Okopowej⁹.

Pierwszą zabudowę parzystej strony ulicy były koszary Artylerii Koronnej wybudowane w latach 1785-89 u zbiegu z Dziką według projektu Stanisława Zawadzkiego, uzupełnione po 1794 r. o zespół drewnianych stajni Kawalerii Narodowej. Drugi narożnik owego skrzyżowania zajęła dopiero w połowie XIX w. piekarnia wojskowa. Po stronie nieparzystej stały luźno rozrzucone dworki i niewielkie kamieniczki wznieszone od końca XVIII wieku¹⁰.

W pierwszych dekadach XIX w. wzniesiono zabudowania mieszkalne - wyłącznie dwupiętrowe kamieniczki o neorenesansowej ornamentyce. Około 1880 r. ulica zapełniła się dużą liczbą zupełnie tandetnych domów mieszkalnych, zlokalizowanych głównie po nieparzystej stronie ulicy, na zachód od Dzikiej. Poziom architektury zabudowań ulicy Gęskiej poprawił się po 1900 r. Choć w okolicy Okopowej dominowała zabudowa drewniana, w dalszym biegu ulicy do 1914 r. wybudowano około 30 czynszowych kamieniczek¹¹.

W 1900 r. 76% właścicieli posesji było Żydami¹².

W listopadzie 1940 r. w całość ulicy Gęskiej znalazła się na obszarze getta i pozostała w nim do końca w 1943 r.¹³

Ulica Kupiecka została wytyczona niemal w całości na prywatnej działce około 1896 r. Od 1938 r. nosiła miano Beera Majzelsa, a w czasie niemieckiej okupacji nazwaną ją Kurzą¹⁴. Wychodziła z ulicy Dzikiej, prawie na wprost ulicy Wołyńskiej i prowadziła w kierunku Nalewek, lecz nie łączyła się z nią, gdyż kończyła się na posesji Nalewki 39. Przejazdu nie było, ale dozwolone było przejście przez podwórze kamienicy nalewkowskiej¹⁵.

Na początku XX w. zabudowę po obu stronach ulicy tworzyły szeregi ciasne szeregi kłupiętrowych kamienic. Na Kupieckiej warsztaty i sklepy nie były tak ciasno rozlokowane jak na pobliskich Nalewkach. Nie była to też bardzo niebezpieczna okolica¹⁶.

Od listopada 1940 r. ulica znalazła się w granicach getta. Zabudowa przetrwała do powstania w 1943 r., kiedy została spalona i rozebrana¹⁷.

W końcu września, kiedy skończyła się akcja likwidacyjna getta, prawa strona ulicy była zawałona górami poduszek, pierzyn i materaców¹⁸.

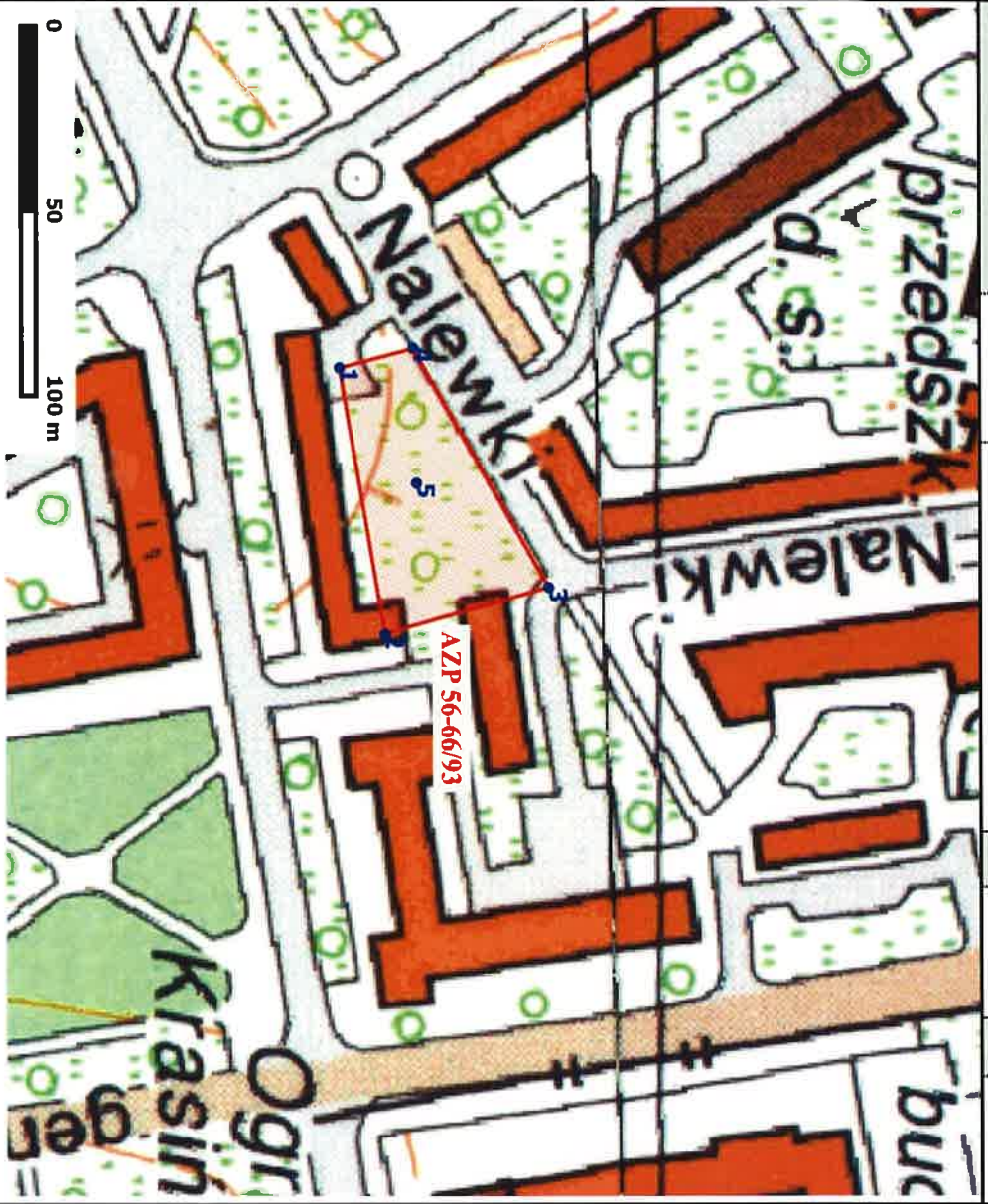

Po akcji wysiedleńczej przeprowadzonej w okresie lipiec-wrzesień 1942 r. zmieniła granice getta. Według nowych zasad w getcie pozostać mieli urzędnicy Rady Żydowskiej - ogólna liczba numerków dla urzędników i ich rodzin, wliczając Służbę Porządkową, wynosiła dwa tysiące sztuk - dalej placówki wojska, kolei, urzędów, przedsiębiorstw prywatnych i Rady Żydowskiej oraz nieznaczna część shopowców, których olbrzymia większość mieszkała w blokach mieszkalnych przy warsztatach. Urzędnicy Wydziału Zdrowia przeprowadzili się z Pawiej na Kurzą¹⁹.

a pozostali urzędnicy Wydziału Gminy, nie licząc Zakładu Zaopatrzenia, z nieparzystej Gęsiej na Niską, Zamenhofa i Kurzą²⁰.

24 kwietnia 1943 r. płonienie niszczonego i palonego przez Niemców getta dotarły do ulicy Kupieckiej. Ogień zbliżający się do bunkra na Kupieckiej 7, w którym przebywał rabin Menachem z rodziną. Postanowili oni podjąć próbę przedostania się na drugą stronę ulicy, pod numer 4, gdzie wraz z innymi ukrywał się rabin Dow Ber z Ozorkowa. W trakcie tej próby rabin Menachem został zastrzelony przez Niemców, oczekujących w ruinach budynku Nalewki 39. Wieczorem pod osłoną nocy odnaleziono ciało rabina Menachema Ziembry i pochowano go na dziedzińcu domu przy ul. Kupieckiej 4²¹.

Na Nalewkach 33 po wrześniu 1942 r. działała podległa Zakładowi Zaopatrzenia fabryka cukierków²².

- 7 Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959, s. 257.
- 8 Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 95.
- 9 Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 133; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- 10 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- 11 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- 12 Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- 13 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 14 Lewin A., *Dziennik*, Warszawa 2016, s. 25.
- 15 Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 70-71.
- 16 Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 71-72.
- 17 Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 73; Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 18 Szereszewska H., *Krzyż i mezuza*, Warszawa 1993, s. 145.
- 19 Makower H., *Pamiętnik z getta warszawskiego. Październik 1940-syчень 1943*, Wrocław 1987, s. 187.
- 20 Gombiński S., *Wspomnienia policjanta z warszawskiego getta*, Warszawa 2010, s. 121-122.
- 21 Zeitman H., *The Warsaw Ghetto Diaries*, Southfield 1997.
- 22 Stefan Ernest, *Trzeci Front. O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939-1943*, Warszawa 2003.

13	MAPA W SKALI 1:10.000		godło i nazwa arkusza	X	Y
 <p data-bbox="367 100 438 1310"> $1.52^{\circ}14'57.78''\text{N } 20^{\circ}59'44.98''\text{E}$ $2. 52^{\circ}14'58.10''\text{N } 20^{\circ}59'48.78''\text{E}$ $3. 52^{\circ}14'59.53''\text{N } 20^{\circ}59'48.18''\text{E}$ $4. 52^{\circ}14'58.42''\text{N } 20^{\circ}59'44.73''\text{E}$ $5. 52^{\circ}14'58.41''\text{N } 20^{\circ}59'46.64''\text{E}$ </p>	<p data-bbox="1508 1310 1548 2116">15 DOKUMENTACJA</p> <p data-bbox="1468 1310 1508 2116">15. Dokumentacja: Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa</p> <p data-bbox="1508 1668 1548 1937">16 LITERATURA</p> <p data-bbox="1508 1960 1548 2116">17 INNE DANE</p> <p data-bbox="1189 1310 1380 2116"> 16. Inne Obszar skweru wzdłuż ul. Nalewki między ul. Nalewki 2 a ul. Nalewki 6 Wg. informacji Muzeum Geta Warszawskiego w tym rejonie znajdowały się urzędy administracji getta oraz jednostka straży pożarnej. Istnieje prawdopodobieństwo znalezienia pozostałości remizy i artefaktów związanych z działalnością tej formacji. </p> 	14	HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)		

Gęsia 5, 7, 9

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Gęsia 5, 7, 9, których przeważającą przetrzeźń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Gęsia została nadana w 1770 r. razem z wieloma innymi nazwami ulic pochodzących od roślin i zwierząt. Po raz pierwszy w dziejach nazewnictwa Warszawy stworzono wówczas typ nazw tematycznie niemotywowanych¹.

Była to dawna droga narolna. Pojawia się w średniowieczu jako droga Nowego Miasta prowadząca do pól uprawnych, stanowiąca przy tym przedłużenie późniejszej ulicy Franciszkańskiej do Traktu Młocinińskiego, czyli obecnej ulicy Zamienioffa, a dawną Dziką. była kilkakrotnie przedłużana, w pierwszej połowie XVIII w. do Smocznej, a po 1771 r. do okopów miejskich przy ul. Okopowej².

Pierwszą zabudową parzystej strony ulicy były koszarzy Artylirii Koronnej wybudowane w latach 1785-89 u zbiegu z Dziką według projektu Stanisława Zawadzkiego, uzupełnione po 1794 r. o zespół drewnianych stajni Kawalerii Narodowej. Drugi narożnik owego skrzyżowania zajęła dopiero w połowie XIX w. piekarnia wojskowa. Po stronie nieparzystej stały luźno rozrzucone dworki i niewielkie kamieniczki wznoszone od końca XVIII wieku³.

W pierwszych dekadach XIX w. wzniesiono zabudowania mieszkalne - wyłącznie dwupiętrowe kamieniczki o neorenesansowej ornamentyce. Około 1880 r. ulica zapełniła się dużą liczbą zupełnie tandetnych domów mieszkalnych, zlokalizowanych głównie po nieparzystej stronie ulicy, na zachód od Dzikiej. Poziom architektury zabudowań ulicy Gęskiej poprawił się po 1900 r. Choć w okolicy Okopowej dominowała zabudowa drewniana, w dalszym biegu ulicy do 1914 r. wybudowano około 30 czynszowych kamieniczek⁴.

W 1900 r. 76% właścicieli posesji było Żydami⁵. W listopadzie 1940 r. w całość ulicy Gęskiej znalazła się na obszarze getta i pozostała w nim do końca w 1943 r.⁶

Na Gęskiej 7 i 7a znajdował się w 1941 r. punkt schronienia i opieki nad uchodźcom zorganizowany przez Radę Żydowską w związku z masowym napływem przesiedleńców⁷. Na Gęskiej 7 m. 43 w związku z tym utworzono nowy oddział Wydziału Ewidencji Ludności Żydowskiej⁸.

Na Gęskiej 9 w 1937 r. funkcjonowała szkoła religijna pod nazwą Dla Nauczycieli Religii Mojżeszowej⁹. Zaś w 1939 r. funkcjonowało tu seminarium państwowe dla nauczycieli religii mojżeszowej¹⁰.

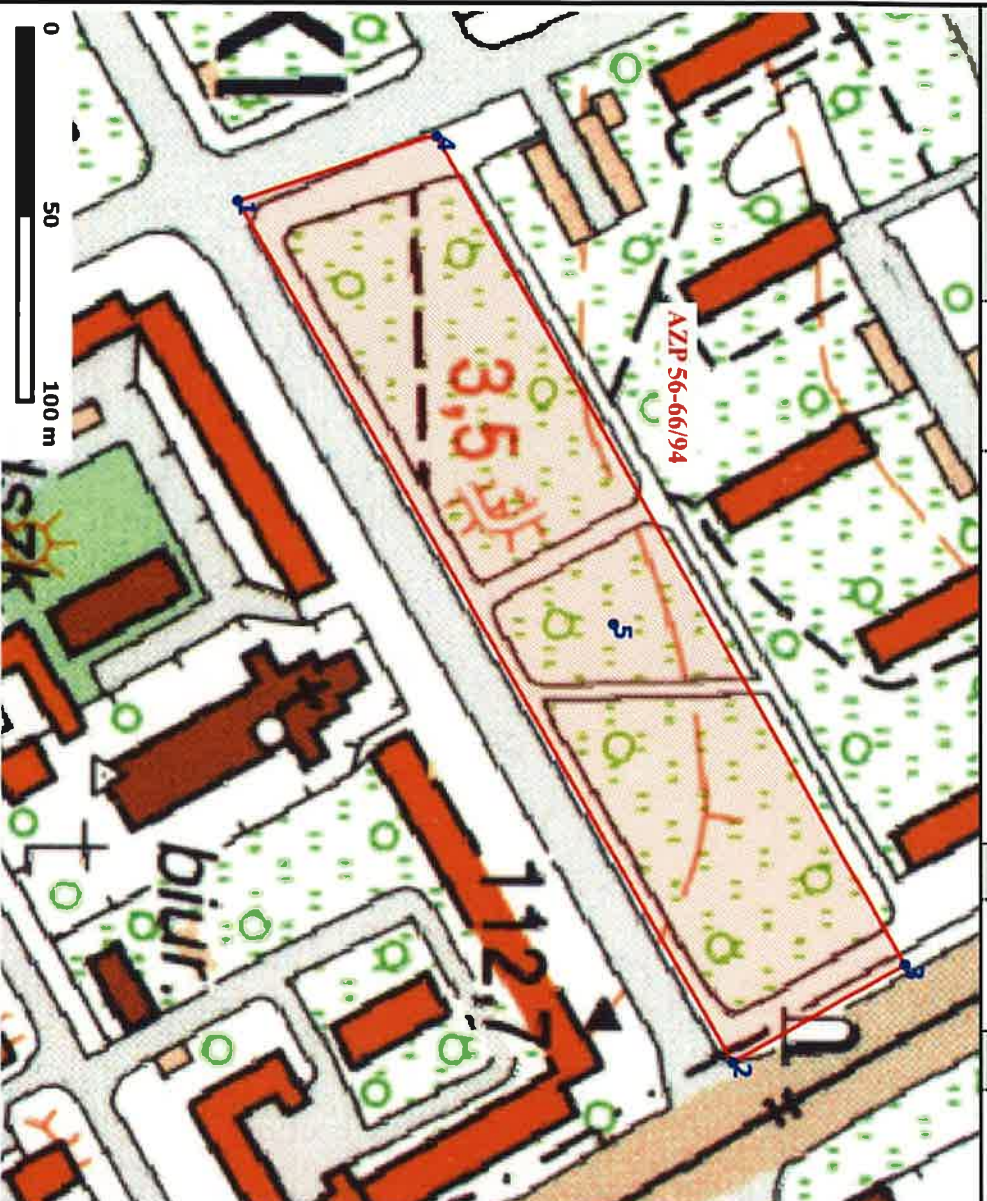
Na Gęskiej 9 w 1941 r. przeprowadzono gruntowną przebudowę kuchni Centosu. Mieściły się tu także dwa ogniska Centosu dla dzieci w wieku przedszkolnym. We wcześniejszym okresie żywiło się 1000 dzieci, a w 1941 r. było ich już 4000¹¹. Centos, czyli Centrala Towarzystw Opieki nad Sierotami, założona w 1924 r. jako polsko-żydowskie stowarzyszenie pomocy dzieciom¹².

¹ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 95.

² Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*. Warszawa 1970, s.133; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.

- ³ Zielński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ⁴ Zielński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- ⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ⁶ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁷ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 21, s. 2.
- ⁸ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 20, s. 2.
- ⁹ *Księga adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa, wojskich zawodów i organizacji społecznych: rok 1937*, Warszawa 1937, s. 623.
- ¹⁰ *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okreg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w], s. 500.
- ¹¹ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 18, s. 4.
- ¹² Person K., *The children ceased to be children: Day-Care Centres at Refugee Shelters in the Warsaw Ghetto*, „Polin Studies in Polish Jewry” 2018, nr 30, s. 341-352, s. 341.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO					A	T	X	N	W	P	L
							X		X				
1	LOKALIZACJA		2 POŁOŻENIE FIZYCZNOGEOGRAFICZNE					3 UTWOR GEOLOGICZNY					
M.	WARSZAWA		JEDNOSTKA FIZYCZNOGEOGRAFICZNA Równina Warszawska (318.76)					luźny					
Nr stan. w miejscowości			94					TEREN NIEEKSPONOWANY					
GMINA			Warszawa - Wola					określenie specjalistyczne					
POWIAT			m. st. Warszawa					4 DOSTĘPNOŚĆ TERENU					
WOJEWÓDZTWO			mazowieckie					niezabud. X					
AZP nr obsz.			56-66 nr st. 66					sr.zabud.					
Współrz. geogr.			N					pole orne					
Nazwa lokalna			skwer gen. J. Jura - Gorzechowskiego					nieużytek					
Nr działki ewidencyjnej			4, 13, 36 ob. 6-02-05					park					
Identyfikator działki ewidencyjnej								sad					
Właściciel terenu			X					torf					
			MAŁE DOLINY					teren przemysłowy					
			dno doliny					określenie bliższe					
			STREFA POZA DOLINAMI					Skwer					
			równina					dolina denud., niecki, jary, parowy					
			X					kotlinki, zagłębienia bezodpływowe					
			obsz. fałisty					jaskinie, schroniska skalne					
			obsz. pagórk.					FORMA SZCZEGÓLNA					
			obsz. górzysty										
			X										
5	KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA												
nr	funkcja	kultura	chronologia		opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych								
Zabudowa mieszkalna (piwnice)	XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.				Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnych ulicach: Pawiej od nr 25 do nr 37, Dzielnej od nr 26 do nr 40 i Smocznej nr 22 i 24. Na tym terenie znajdował się słynny kobiecy oddział więźnia na Pawiaku tzw. Serbia, oraz kamienice mieszkalne. Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia pozostałości więźnia, oraz pozostałości piwnic budynków z bunkrami z okresu powstania w getcie.								
6 OPIS OBSZARU STANOW.		7 ZAGROŻENIA		8 WNIOSKI KONSERWAT.		10 WYKONANIE KARTY		11 WERYFIK. KONSERW.					
obserw. utrudniona	X	bez przeszł.	niezbędna szczegółowa inwentaryzacja		data (dd.mm.rrrr)		15.05.2021		akceptacja WKZ				
pole otwarte		pole zamknięte	niezbędne badania archeologiczne		autor karty								
nasylenie znaleziskami		równomierne	niezbędne działania administracyjne		mgr M. Kasprzycka				miejscowość, data		2021-05-21		
jednocentryczne		wielocentryczne	9 AKTUALNA OCHRONA		określił: chronologię				12 ZBIORY I NR INWENT.				
powierzchnia stanowiska:			nr rejestru zabytków						miejsce przechowywania		nr inwentarza		
≤ 1 ar	≤ 0,5 ha	≤ 1 ha	≤ 5 ha	≤ 15 ha	> 15 ha								
		X											
gęstość występowania znalezisk:			data wpisu do rejestru										
mała		średnia		duża									

1. 52°14'40,85"N 20°59'10,99"E 2. 52°14'44,90"N 20°59'23,33"E 3. 52°14'46,40"N 20°59'22,01"E
 4. 52°14'42,57"N 20°59'10,15"E 5. 52°14'43,98"N 20°59'17,11"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

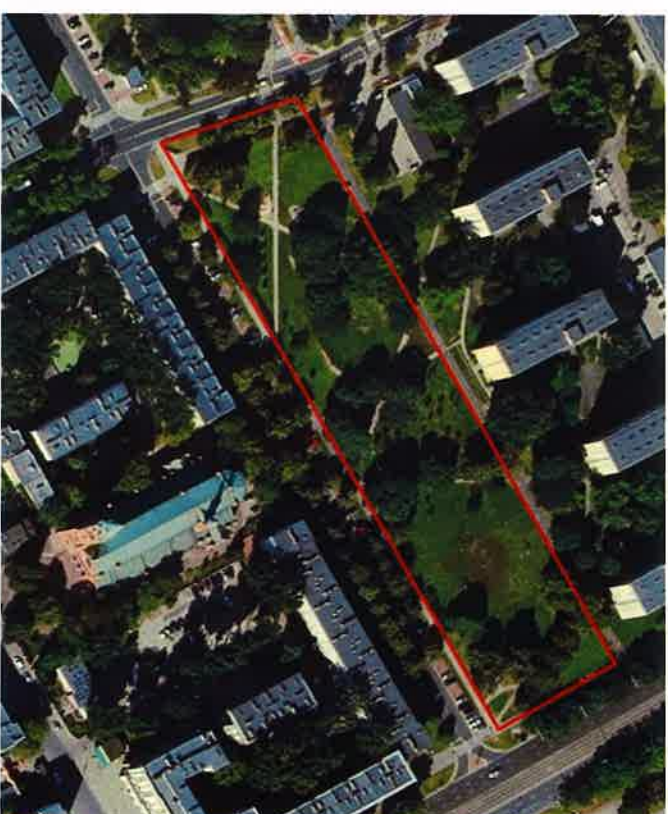
15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar skweru gen. J. Jura - (Gorzeczkowskiego od Al. Jana Pawła II do ul. Smoczej (pomiędzy ul. Pawią i ul. Dziełną)

Na tym terenie znajdował się słynny kobiecy oddział więzienia na Pawiaku tzw. Serbia, oraz kamienice mieszkalne. Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia pozostałości więzienia, oraz pozostałości piwnic budynków z bunkrami z okresu powstania w getcie.

Pawia 25-37, Dzielna 24-40, Smocza 22, 24

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Pawia 25-37, Dzielna 26-40 i Smocza 22, 24, których przeważającą przestrzęń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Ulica Pawia to dawna droga narolna¹. Jako ulicę wymieniono ją po raz pierwszy i nadano nazwę *Pawia* w 1770 r. Należy ona do kategorii nazw pochodzących od nazw ptaków, które nadano w tym samym czasie także m.in. ulicom Gręziej, Ortej i Kaczej².

Ulica początkowo nie dochodziła do ulicy Smoczej, dopiero w latach 1775-1776 doprowadzono ją do okopów Lubomirskiego. W końcu XVIII w. przy ulicy znajdowało się 32 drewnianych domów i dworców z ogrodami³.

W 1864 ulica została wybrukowana. W zbudowanych tam kamienicach mieszkała głównie ludność żydowska⁴.

W listopadzie 1940 ulica w całości znalazła się w obrębie getta⁵. Jej zabudowa została zniszczona w 1943 i 1944 r.⁶

W okresie lipiec-wrzesień 1942 r. wyznaczono na Pawiej 2-20 blok kamienic przeznaczony do zamieszkania przez lekarzy⁷.

Ulica Dzielna jest dawną drogą narolną. Dzielili tereny należące do Starej i Nowej Warszawy i stąd pochodzi jej nazwa, nadana w 1770 r.⁸ Pierwsze drewniane domy wzdłuż ulicy otoczonej ogrodami pojawiły się przed rokiem 1743 r., odnotowano istnienie pięciu domów drewnianych zamieszkiwanych przez rzemieślników i ogrodników. Większość zabudowy murowanej w 2. połowie XVIII w. zlokalizowana była na zachód od Karmelickiej, nie dochodząc do ulicy Smoczej. Zabudowa dworkowa skoncentrowana była na terenach, gdzie w latach 1830-35 wybudowano więzienie Pawiak oraz bardziej na zachód, na posesjach nr 24-70. Od lat dwudziestych XIX w. w okolicy zaczęła zamieszkiwać ludność żydowska, która do 1914 r. zdominowała wschodni i środkowy odcinek Dzielnej. Odcinek pomiędzy Smoczą a Okopową od końca XIX w. bliższy był robotniczej Woli i zamieszkiwany w większości przez chrześcijan⁹.

Po 1832 r. panował zastój w działalności budowlanej. Dopiero na przełomie lat 50. i 60. XIX w. wróciło ożywienie. Zmiana wizerunku ulicy nastąpiła w drugiej połowie lat 70. XIX w. wraz z koniunkturą budowlaną. Wystawiono wtedy kilkadziesiąt kamienic czynszowych, dwu-, trzypiętrowych pospiesznie i niedbale budowanych¹⁰. Całkiem licznie przy Dzielnej tamtego czasu występowały niewielkie fabryczki, produkujące między innymi konserwy, dewizki czy gorsety¹¹.

Przed rokiem 1864 ulica oświetlona gazowymi latarniami otrzymała bruk oraz chodniki¹².

Częścią praktyką na początku XX w. była budowa wysokich oficyn na za-pleczach niższych od nich domów¹³.

W 1939 r. Dzielna była ciasno zabudowana, głównie XIX-wiecznymi, powierchownie modernizowanymi domami w niskim standardzie mieszkaniowym i gabarycie zróżnicowanym od jednego do pięciu pięter. We wschodniej części ulicy, gdzie przeważała ludność żydowska, dominował gmach więzienia, na zachód od Smoczej przeważały zakłady przemysłowe z nieodłącznymi kominami¹⁴.

Z bombardowań w roku 1939 gęsto zabudowana i zasiedlona ulica Dzielna jako jedna z nielicznych w okolicy wyszła bez większego uszczerbku. W listopadzie 1940 r. ulica znalazła się w granicach getta. Ze względu na znaczenie fabryk leżących przy zachodnim odcinku ulicy w kwietniu 1942 r. z dzielnicy zamkniętej

- 1 *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623.
- 2 Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 160, 287; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.
- 3 *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.
- 4 *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623.
- 5 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 6 Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*. Warszawa: 1970, s. 156. Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- 7 Makower H., *Pamiętnik z getta warszawskiego. Październik 1940-styczeń 1943*, Wrocław 1987, s. 179, 187.
- 8 Daniela Kosacka: *Północna Warszawa w XVIII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970, s. 133; Eugeniusz Szwankowski: *Ulice i place Warszawy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970, s. 42.
- 9 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 61.
- 10 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 61-62.
- 11 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 62-63.
- 12 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 62.
- 13 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 63.
- 14 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 64.

wyłączono fragment parzystej strony Dzielnej od nr 58. W 1943 r. z getta wyłączono więzienie i przylegające do niego tereny¹⁵.

Podczas powstania w getcie większość zabudowy została spalona, a ostateczna zagłada ulicy nadeszła w roku 1944 podczas Powstania Warszawskiego, choć zabudowa zachodniego odcinka ulicy w większości ocalała. Po wojnie przewidywano odbudowę zakłady przemysłowe i kilka kamienic¹⁶.

Ulica Smocza jako droga i częściowo uregulowana ulica istnieje od XVIII w. Na dalszym odcinku biegła jako droga polna, prowadząca dawniej z Leszna na Powązki, przecinając grunty rolne, rozparcelowywane powoli pod zabudowę. Należy doń może pochodzić od szylidru pod znakiem smoka znajdującego się na narożnym domu na odcinku pomiędzy ulicą Nowolipie a Niską. Wy tłumaczeniem nazwy może być też jej krzywy przebieg lub obecność licznych terenów podmokłych, cieków wodnych, stawów. Nazwa urzędowo funkcjonuje od 1771 r.¹⁷

W 1900 r. Żydzi posiadali 35, co stanowiło 64 % wszystkich właścicieli posesji¹⁸.

W listopadzie 1940 r. ulica została w całości włączona do getta¹⁹. Na Stawkach, dokąd dochodziła Smocza, od grudnia 1941 r. stał mur zamykający parzystą stronę Stawek. W tym samym czasie z getta wyłączono posesje Smocza 43 i 45²⁰.

Na posesji Dzielna 24 stanął zaprojektowany przez Henryka Marconiego gmach nowego więzienia. Budowę zaplanowano na odkupionej od inspektora policji, Stanisława Pikutowskiego, posesji między ulicami Dzielną i Pawią o powierzchni ponad 1,5 ha. Kamień węgielny położono 14 lipca 1830 r. Z powodu wybuchu Powstania Listopadowego roboty zawieszono na dwa lata. Zasadnicze prace budowlane zakończono latem 1834 r. i już w tym okresie w gmachu ulokowały się władze więzienne. Pierwsi więźniowie zostali tu osadzeni rok później, 28 lipca 1835 r. Oficjalnego odbioru budowy dokonano 21 lipca 1836 r.²¹

W latach 1855-1864 wybudowano gmach sądu po zachodniej stronie więzienia na posesji Dzielna 26. Od 1880 r. przeznaczono go na więzienie kobiece, zwane „Serbią”, gdyż w latach wojny rosyjsko-tureckiej (1877-1878), nazywanej potocznie serbską, mieścił się tu szpital wojskowy²².

W 1912 r. rozpoczęto obok Serbii budowę palni dochodowej, zakończoną po pierwszej wojny światowej. W okresie międzywojennym dobudowano jeszcze jednopiętrowy budynek dla straży więziennej i budynek gospodarzy naprzeciwko „Serbii”. Od 1918 r. „Serbia”, dotąd więzienie niezależne, stała się kobiecym oddziałem „Pawiaka”. W okresie międzywojennym zmieniono też ogrodzenie całego kompleksu więziennego na jednolicie murowane, zlikwidowano bramę wjazdową od ulicy Pawiej. Główną bramę wjazdową usytuowano na wprost wejścia do głównego budynku więziennego od strony ulicy Dzielnej pozostawiając również w użytku oddzielną bramę wiodącą na dziedziniec „Serbii”²³.

2 października 1939 r. Niemcy zaczęli zapomniać Polakami cele na „Serbii” i w tej części „Pawiaka”, która ocalała po ostrzeżeniu Warszawy²⁴. Otoczony był murem, podwyższonym w połowie 1942 r. do wysokości około 6 m, uzbrojonym dodatkowo drutami kolczastymi i wieżami strażniczymi²⁵.

21 sierpnia 1944 roku, na polecenie gestapo, „Pawiak” wraz z przyległymi budynkami został wysadzony w powietrze²⁶.

W czasie trwania akcji wysiedleńczej w getcie w lipcu-wrześniu 1942 r. na teren „Pawiaka” sprowadzono Amerykanów i Brytyjczyków. Umieszczono ich w kilku pomieszczeniach budynku dla pracowników więzienia, po dziesięć osób w pokoju, kobiety i mężczyźni oddzielnie. Pozostałych cudzoziemców

- ¹⁵ Paweł E. Wespiański: *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną.* [w:] Barbara Engelking, Jacek Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieśmiertelnym mieście.* Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2013.
- ¹⁶ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 64-65.
- ¹⁷ Kwiryna Handke: *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 190; Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę.* Warszawa 2017, s. 444.
- ¹⁸ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę.* Warszawa 2017, s. 450.
- ¹⁹ Paweł E. Wespiański: *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną.* [w:] Barbara Engelking, Jacek Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieśmiertelnym mieście.* Warszawa 2013.
- ²⁰ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę.* Warszawa 2017, s. 461.
- ²¹ Izdebska B., *Muzeum Więzienia „Pawiak” : historia i teraźniejszość, „Niepodległość i Pamięć”* 1995, nr 2/3 (4), 247-275, s. 248; *Więzienie inkwizycyjne przy ul. Dzielnej i Pawiej, „Kurier Warszawski”* 1835, nr 158, s. 829.
- ²² Izdebska B., *Muzeum Więzienia „Pawiak” : historia i teraźniejszość, „Niepodległość i Pamięć”* 1995, nr 2/3 (4), s. 247-275, s. 249; *Załączny J., Pawiak od powstania więzienia do wybuchu II wojny światowej : zarys problemów badawczych, „Niepodległość i Pamięć”* 2015, nr 22/4 (52), s. 9-40, s. 12.
- ²³ Izdebska B., *Muzeum Więzienia „Pawiak” : historia i teraźniejszość, „Niepodległość i Pamięć”* 1995, nr 2/3 (4), 247-275, s. 249.
- ²⁴ Izdebska B., *Muzeum Więzienia „Pawiak” : historia i teraźniejszość, „Niepodległość i Pamięć”* 1995, nr 2/3 (4), 247-275, s. 249.
- ²⁵ Gierczyńska J., *Ślady pamięci dawnego warszawskiego więzienia Pawiak : 45. rocznica powstania Muzeum Więzienia Pawiak, „Niepodległość i Pamięć”* 2010, nr 17/2 (32), s. 221-235, s. 221.
- ²⁶ Izdebska B., *Muzeum Więzienia „Pawiak” : historia i teraźniejszość, „Niepodległość i Pamięć”* 1995, nr 2/3 (4), 247-275, s. 251.

z neutralnych, okupowanych oraz południowoamerykańskich krajów zamknięto w więziennych celach, mężczyźni w budynku centralnym, kobiety zaś w „Serbij”²⁷. W październiku 1942 r. na „Pawiak” przywieziono ze strony aryjskiej wszystkie Amerykanki. Rozlokowano je w „Serbij” razem z transportem Amerykanek ze Lwowa. Z braku miejsca część z nich umieszczono w więziennej kaplicy²⁸.

Na Dzielnej 34 funkcjonowała w październiku 1940 r. kuchnia ludowa²⁹. Na Dzielnej 34 mieściła się centrala ruchu Hechaluc Hacair. Jej działaczami byli m.in. Cywia Lubetkin i Icchak Cukierman, późniejsi przywódcy Żydowskiej Organizacji Bojowej³⁰.

13 maja 1942 r. Niemcy łapali przy pomocy żydowskiej policji młodych chłopców i dziewczyny, starsze kobiety oraz mężczyzn z brodami i bez bród, a następnie zapędzili ich do zakładu kąpielowego na Dzielnej 38, tam zmusili ich, żeby rozebrali się do naga i ich razem fotografowali³¹. Oficerowie niemieccy zesłali pary spośród żydowskich przedstawicieli obu płci. Przydzielali przy tym młodej dziewczynie starego Żyda i odwrotnie – młodzieńcowi – starą kobietę. Zmuszali ich następnie do odbycia stosunku płciowego, zapewne pozorowanego, które zostały sfilmowane dla celów propagandy antysemitycznej specjalnymi aparatami, w tym celu przywiezionymi i zmontowanymi. Aparaty te miały być obsługiwane przez Polaków³².

O tym wydarzeniu informuje A. Czerniaków, stwierdzając, że dostarczone kobiety należało wymienić, gdyż jedna nie zgodziła się rozebrać³³. Inna relacja zaś mówi, że Niemcy skatowali tam dwóch Żydów, którym kazali tak długo się zanurzać w zimnej wodzie, aż się potopili³⁴.

Na Pawiej 29 znajdowało się miejsce skoszarowania pracowników cmentarza żydowskiego funkcjonujące po wrześniu 1942 r. Stąd pod strażą niemiecką chodzili do pracy na cmentarzu³⁵.

Na Pawiej 37 funkcjonował punkt schronienia i opieki nad uchodźcom w 1941 r. zorganizowany przez Radę Żydowską w związku z masowym napływem przesiedleńców³⁶.

Na Smoczej 22 w 1939 r. Ausiender Szymon prowadził sklep rybny³⁷.

²⁷ Mary Berg, *Dziennik z getta warszawskiego*, tłum. M. Salapska, Warszawa 1983, s. 271-272.

²⁸ Mary Berg, *Dziennik z getta warszawskiego*, tłum. M. Salapska, Warszawa 1983, s. 314.

²⁹ „Gazeta Żydowska” 1940, nr 22, s. 2.

³⁰ Korczak J., *Pamiętnik*, (w:) *Pisma wybrane*, t. 4, Warszawa 1986, s. 58, 107.

³¹ Abraham Lewin, *Dziennik*, wstęp i opracowanie K. Person, Warszawa 2016, s. 39. Percec Opoczynski, *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 31: *Pisma Pereca Opoczynskiego*, oprac. M. Polit, Warszawa 2017, s. 276-277.

³² Abraham Lewin, *Dziennik*, wstęp i opracowanie K. Person, Warszawa 2016, s. 39, 43.

³³ *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939 – 23 VII 1942*, oprac. Marian Fuks, Warszawa 1983, s. 277.

³⁴ Percec Opoczynski, *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 31: *Pisma Pereca Opoczynskiego*, oprac. M. Polit, Warszawa 2017, s. 276-277.

³⁵ Archiwum ŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/5551, Kraus, Szymon.

³⁶ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 21, s. 2.

³⁷ *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okreg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 12.

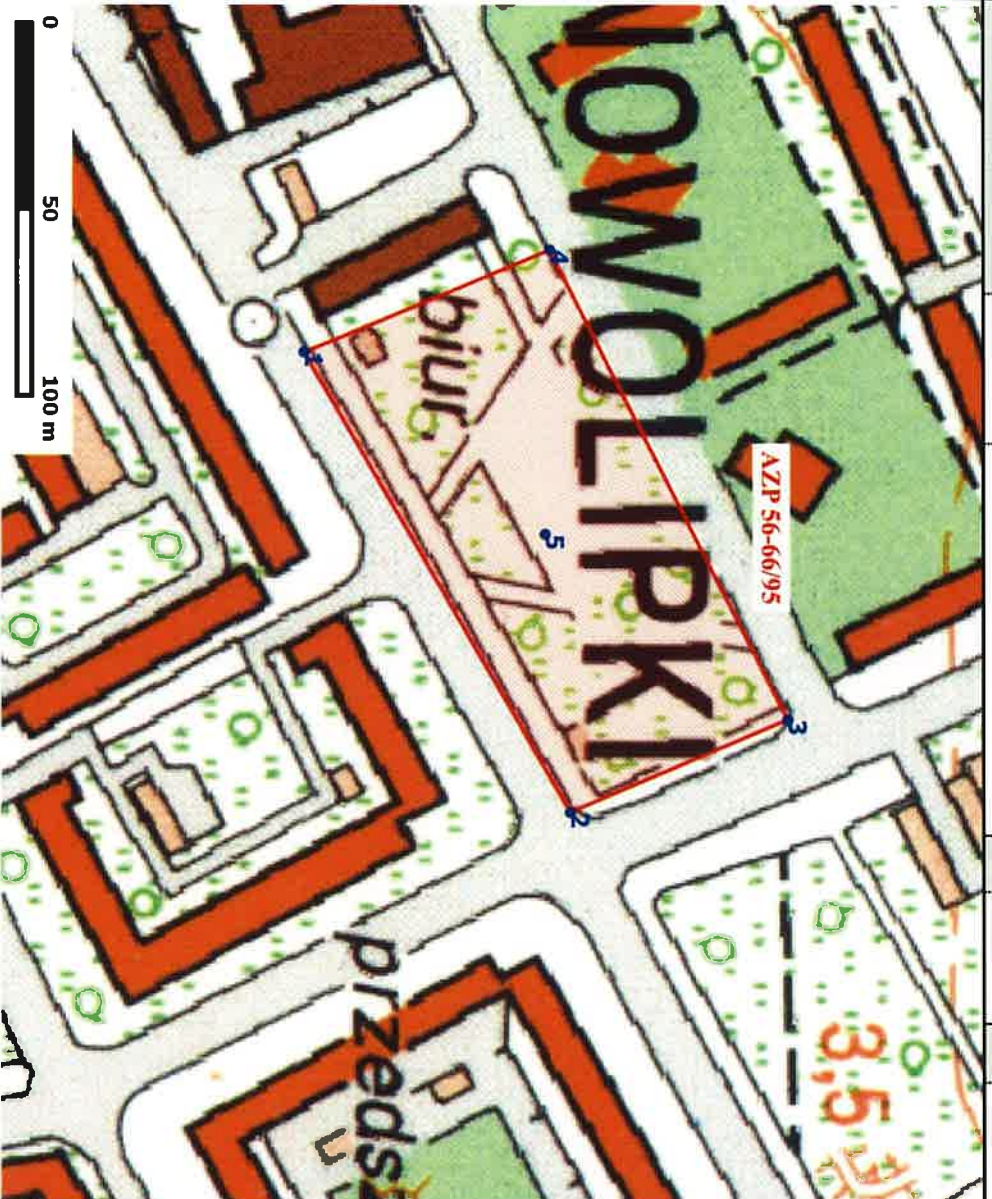
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO				A	T	X	N	W	P	L
						X		X				
1 LOKALIZACJA		3 UTWÓR GEOLOGICZNY										
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										
Nr stan. w miejscowości		TEREN NIEEKSPONOWANY X										
95		TEREN EKSPONOWANY										
GMINA		krawędzie, stoki wklęsłe i proste										
POWIAT		sfaldowania i niewielkie cyple										
WOJEWÓDZTWO		cyple wybitne										
AZP nr obsz.		wały i garby										
56-66		wyniesienia o ekspozycji okrzężnej										
Współrz. geogr.		TEREN OSŁONIĘTY										
N		podstawa stoku										
Nazwa lokalna		doliny denud., niecki, jary, parowy										
Skwer im. M. Apfelbauma		kotlinki, zagłębienia bezodpływowe										
Nr działki ewidencyjnej		jaskinie, schroniska skalne										
38, 50, 51, 52/1, 52/2, 53, 109, 110, ob. 6-02-04		FORMA SZCZEGÓLNA										
Identyfikator działki ewidencyjnej		X										
Właściciel terenu		X										
5		KLASYFIKACJA FUNKcjONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA										
nr		opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych										
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn przy dawnych ulicach: Pawia 39-49, Dzielna 42-52 i Smocza 23, 25.		chronologia										
kamienic i oficyn.		XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										
Istnieje prawdopodobieństwo znalezienia na tym terenie pozostałości bunkrow z okresu powstania w getcie.		8 WNIOSKI KONSERWAT.										
6 OPIS OBSZARU STANOW.		niezbędna szczegółowa inwentaryzacja										
obsz. utrudniona X bez przeszk.		data (dd.mm,rrrr) 15.05.2021										
pole otwarte		niezbędne badania archeologiczne										
pole zamknięte X		niezbędne działania administracyjne										
nawiszenie znaleźskami: równomierne		9 AKTUALNA OCHRONA										
jednocentryczne		nr rejestru zabytków										
wielocentryczne		data wpisu do rejestru										
powierzchnia stanowiska:		park kulturowy										
≤ 1 ar ≤ 0,5 ha ≤ 1ha ≤ 5ha ≤ 15ha >15ha		plan zagospodarowania przestrzennego										
X		sprawdził-konsultant AZP										
gęstość występowania znaleźsk:		10 WYKONANIE KARTY										
mała		autor karty										
średnia		mgr M. Kasprzycka										
duża		określił chronologię										
		11 WERYFIK. KONSERWAT.										
		akceptacja WKZ										
		miejscowość, data 2021-05-21										
		12 ZBIORY I NR INWENT.										
		miejsc. przechowywania nr inwentarza										

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1. 52°14'38.37"N 20°59'3.66"E 2. 52°14'40.54"N 20°59'10.25"E 3. 52°14'42.43" 20°59'9.04"E
4. 52°14'40.50"N 20°59'2.31"E 5. 52°14'40.39"N 20°59'6.32"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar skweru im. *M. Apfelbauma* (na zachód od ul. *Smoczej*) pomiędzy ul. *Dzielną* a ul. *Pawią*

Wg. Muzeum Getta Warszawskiego istnieje prawdopodobieństwo znalezienia na tym terenie pozostałości bunkrów z okresu powstania w getcie.

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Pawia 39-49, Dzielnia 42-52 i Smocza 23, 25, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Ulica Pawia to dawna droga narolna¹. Jako ulicę wymieniono ją po raz pierwszy i nadano nazwę *Pawia* w 1770 r. Należy ona do kategorii nazw pochodzących od nazw ptaków, które nadano w tym samym czasie także m.in. ulicom Gęsiej, Orlej i Kaczej².

Ulica początkowo nie dochodziła do ulicy Smoczej, dopiero w latach 1775-1776 doprowadzono ją do okopów Lubomirskiego. W końcu XVIII w. przy ulicy znajdowało się 32 drewnianych domów i dworzków z ogrodami³.

W 1864 ulica została wybrukowana. W zbudowanych tam kamienicach mieszkała głównie ludność żydowska⁴.

W listopadzie 1940 ulica w całości znalazła się w obrębie getta⁵. Jej zabudowa została zniszczona w 1943 i 1944 r.⁶

Ulica Dzielnia jest dawną drogą narolną. Dzielila tereny należące do Starej i Nowej Warszawy i stąd pochodzi jej nazwa, nadana w 1770 r.⁷ Pierwsze drewniane domy wzdłuż ulicy otoczonej ogrodami pojawiły się przed rokiem 1743 r., odnotowano istnienie pięciu domów drewnianych zamieszkiwanych przez rzemieślników i ogrodników. Większość zabudowy murowanej w 2. połowie XVIII w. zlokalizowana była na zachód od Karmelickiej, nie dochodząc do ulicy Smoczej. Zabudowa dworkowa skoncentrowana była na terenach, gdzie w latach 1830-35 wybudowano więzienie Pawiak oraz bardziej na zachód, na posesjach nr 24-70. Od lat dwudziestych XIX w. w okolicy zaczęła zamieszkiwać ludność żydowska, która do 1914 r. zdominowała wschodni i środkowy odcinek Dzielnej. Odcinek pomiędzy Smoczą a Okopową od końca XIX w. bliższy był robotniczej Woli i zamieszkanym w większości przez chrześcijan⁸.

Po 1832 r. panował zastój w działalności budowlanej. Dopiero na przełomie lat 50. i 60. XIX w. wróciło ożywienie. Zmiana wizerunku ulicy nastąpiła w drugiej połowie lat 70. XIX w. wraz z koniunkturą budowlaną. Wystawiono wtedy kilkadziesiąt kamienic czynszowych, dwu-, trzypiętrowych pospiesznie i niedbale budowanych⁹. Całkiem licznie przy Dzielnej tamtego czasu występowały niewielkie fabryczki, produkujące między innymi konserwy, dewizki czy gorsety¹⁰.

Przed rokiem 1864 ulica oświetlona gazowymi latarniami otzrymała bruk oraz chodniki¹¹.

Częstą praktyką na początku XX w. była budowa wysokich oficyn na zapleczach niższych od nich domów¹².

W 1939 r. Dzielnia była ciasno zabudowana, głównie XIX-wiecznymi, powierchownie modernizowanymi domami w niskim standardzie mieszkaniowym i gabarycie zróżnicowanym od jednego do pięciu pięter. We wschodniej części ulicy, gdzie przeważała ludność żydowska, dominował gmach więzienia, na zachód od Smoczej przeważały zakłady przemysłowe z nieodłącznymi kominami¹³.

Z bombardowań w roku 1939 gęsto zabudowana i zasiedlona ulica Dzielnia jako jedna z nielicznych w okolicy wyszła bez większego uszczerbku. W listopadzie 1940 r. ulica znalazła się w granicach getta. Ze względu na znaczenie fabryk leżących przy zachodnim odcinku ulicy w kwietniu 1942 r. z dzielnicy zamkniętej wyłączono fragment parzystej strony Dzielnej od nr 58. W 1943 r. z getta wyłączono więzienie i przylegające do niego tereny¹⁴.

- ¹ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623.
- ² Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 160, 287; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.
- ³ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623; Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 130.
- ⁴ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 623.
- ⁵ Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁶ Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 156; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- ⁷ Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 133; Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 42.
- ⁸ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 61.
- ⁹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 61-62.
- ¹⁰ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 62-63.
- ¹¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 62.
- ¹² Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 63.
- ¹³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 64.
- ¹⁴ Wespziński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

Podczas powstania w getcie większość zabudowy została spalona, a ostateczna zagłada ulicy nadeszła w roku 1944 podczas Powstania Warszawskiego, choć zabudowa zachodniego odcinka ulicy w większości ocalała. Po wojnie przewidywano odbudowę zakłady przemysłowe i kilka kamienic¹⁵.

Ulica Smocza jako droga i częściowo uregulowana ulica istnieje od XVIII w. Na dalszym odcinku biegła jako droga polna, prowadząca dawniej z Leszna na Powązki, przecinając grunty rolne, rozparcelowywane powoli pod zabudowę. Nazwa może pochodzić od szyldu pod znakiem smoka znajdującego się na narożnym domu na odcinku pomiędzy ulicą Nowolipie a Niską. Wythumaczeniem nazwy może być też jej krzywy przebieg lub obecność licznych terenów podmokłych, cieków wodnych, stawów. Nazwa urzędowo funkcjonuje od 1771 r.¹⁶

W 1900 r. Żydzi posiadali 35, co stanowiło 64 % wszystkich właścicieli posesji¹⁷.

W listopadzie 1940 r. ulica została w całości włączona do getta¹⁸. Na Stawkach, dokąd dochodziła Smocza, od grudnia 1941 r. stał mur zamykający parzystą stronę Stawek. W tym samym czasie z getta wyłączono posesje Smocza 43 i 45¹⁹.

W 1900 r. Żydzi posiadali 35, co stanowiło 64 % wszystkich właścicieli posesji²⁰.

W listopadzie 1940 r. ulica została w całości włączona do getta²¹. Na Stawkach, dokąd dochodziła Smocza, od grudnia 1941 r. stał mur zamykający parzystą stronę Stawek. W tym samym czasie z getta wyłączono posesje Smocza 43 i 45²².

Na Pawiej 49 w 1941 r. Lachman sprzedawał w swoim sklepie marmoladę jarzynową „Karmen” o smaku pomarańczowym²³.

¹⁵ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 64-65.

¹⁶ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 190; Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 444.

¹⁷ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.

¹⁸ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

¹⁹ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 461.

²⁰ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.

²¹ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

²² Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 461.

²³ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 10, s. 10.

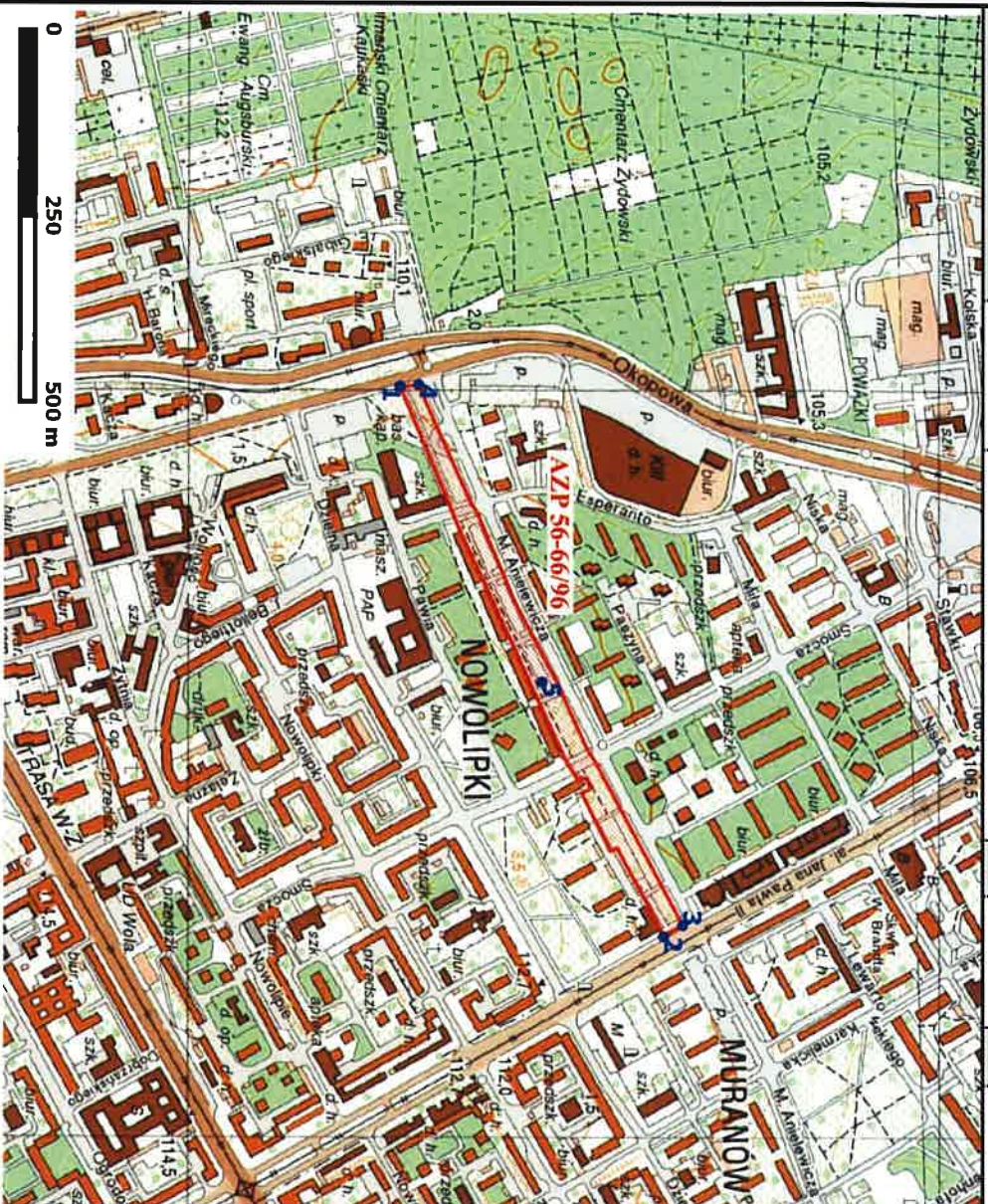
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO				A	T	X	N	W	P	L	
						X		X					
1 LOKALIZACJA													
M. WARSZAWA		2 POŁOŻENIE FIZYCZNOGEOGRAFICZNE											
Nr stan. w miejscowości 96		JEDNOSTKA FIZYCZNOGEOGRAFICZNA		Równina Warszawska (318.76)									
GMINA		STREFA NADMORSKA (NADZALEWOWA)		TEREN NIEEKSPONOWANY X									
POWIAT		w morzu		plaża		mierzeja		skarpa		wał wydm.		TEREN EKSPONOWANY	
WOJEWÓDZTWO		DUŻE DOLINY		terasa denną		terasa nadzalewowa		terasy wyższe		brzeg wysoczyzny		krawędzie, stoki wklęsłe i proste	
AZP nr obsz. 56-66		MAŁE DOLINY		dno doliny		stok doliny		krawędź doliny		TEREN OSŁONIĘTY		4 DOSTEPNOŚĆ TERENU	
Wspólrz. geogr. N E		działka ewidencyjnej 1, 7, ob. 6-02-04		równina		obsz. falisty		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		niezabud. X zabudow.	
Nazwa lokalna ul. M. Anielewicza, na odcinku pomiędzy Al. Jana Pawła II, a ul. Okopową		funkcja kultura		STREFA POZA DOLINAMI X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		FORMA SZCZEGÓLNA		pole orne X	
Nr działki ewidencyjnej		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		nieużytek X	
Identyfikator działki ewidencyjnej		8 WNIOSKI KONSERWAT.		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		park X	
Właściciel terenu		9 AKTUALNA OCHRONA		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		torf X	
5 nr		7 ZAGROŻENIA		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		teren przemysłowy X	
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		Zabudowa terenu.		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn. nr 39 do nr 105, Okopowa 46 i Smocza 32, 33.		Zabudowa terenu.		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
Na tym terenie znajdowała się gęsta zabudowa mieszkalna, oraz duża koncentracja rozmaitych zakładów produkcyjnych. Prawdopodobnie jest istnienie tu dużej liczby bunkrów. Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia pozostałości tych obiektów i pochodzących z nich artefaktów.		Zabudowa terenu.		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
6 OPIS OBSZARU STANOW.		10 WYKONANIE KARTY		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
obserw. utrudniona X bez przeszk.		11 WERYFIK. KONSERWAT.		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
pole otwarte X		akceptacja WKZ		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
nasywienie znaleźćskami: równomierne X		data (dd.mm,rrrr) 15.05.2021		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
jednocentryczne X		autor karty		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
powierzchnia stanowiska:		mgr M. Kasprzycka		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
≤ 1 ar ≤ 0,5 ha ≤ 1ha ≤ 5ha ≤ 15ha >15ha		określił chronologię		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
gestość występowania znalezisk:		sprawdził-konsultant AZP		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
mała średnia duża		miejscowość, data 2021-05-21		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	
12 ZBIORY I NR INWENT.		miejscę przechowywania nr inwentarza		X		obsz. pagórk.		obsz. górzisty		TEREN OSŁONIĘTY		określenie bliższe X	

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

0 250 500 m

1. 52°14'38.37"N 20°58'40.31"E 2. 52°14'49.09"N 20°59'19.60"E 3. 52°14'49.93"N 20°59'18.85"E
4. 52°14'39.17"N 20°58'40.22"E 5. 52°14'44.15"N 20°59'1.46"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

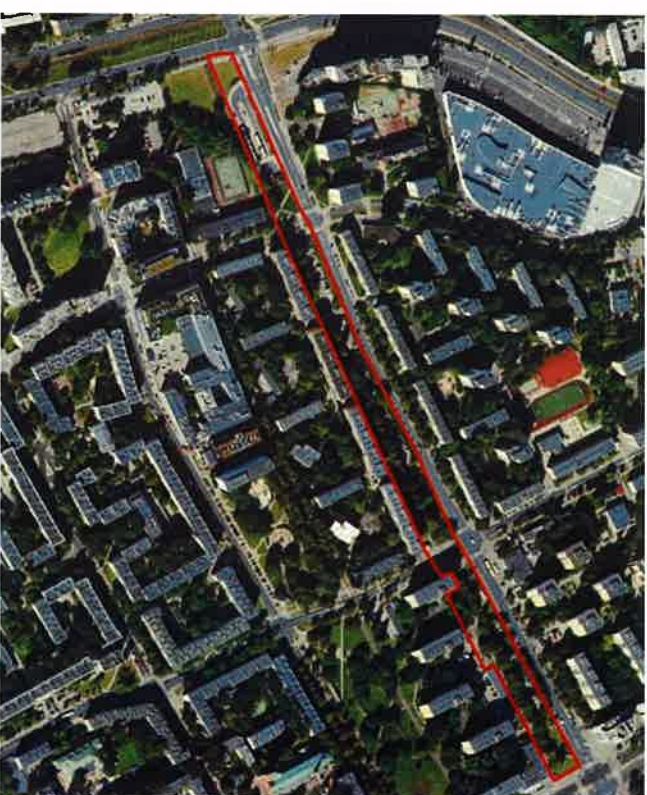
15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar wzdłuż ul. Anielewicza, po południowej stronie ulicy, na odcinku pomiędzy Al. Jana Pawła II, a ul. Okopową

Prawdopodobnie jest istnienie tu dużej liczby bunkrów. Istnieje prawdopodobieństwo odnalezienia pozostałości tych obiektów i pochodzących z nich artefaktów.

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Gęsia 39-105, Okopowa 46 i Smocza 32, 33, których przeważającą przetrzeźnię zajmowały różnych gabarytów budynki frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Gęskiej została nadana w 1770 r. razem z wieloma innymi nazwami ulic pochodzących od roślin i zwierząt. Po raz pierwszy w dziejach nazewnictwa Warszawy stworzono wówczas typ nazw tematycznie niemotywowanych¹.

Była to dawna droga narolna. Pojawia się w średniowieczu jako droga Nowego Miasta prowadząca do pól uprawnych, stanowiąca przy tym przedłużenie późniejszej ulicy Franciszkańskiej do Traktu Młocińskiego, czyli obecnej ulicy Zamenhofa, a dawną Dziką. Była kilkakrotnie przedłużana, w pierwszej połowie XVIII w. do Smocznej, a po 1771 r. do okopów miejskich przy ul. Okopowej².

Pierwszą zabudowę parzystej strony ulicy były koszarzy Artyleirii Koronnej wybudowane w latach 1785-89 u zbiegu z Dziką według projektu Stanisława Zawadzkiego, uzupełnione po 1794 r. o zespół drewnianych stajni Kawalerii Narodowej. Drugi narożnik owego skrzyżowania zajęła dopiero w połowie XIX w. piekarnia wojskowa. Po stronie nieparzystej stały luźno rozrzucone dworki i niewielkie kamieniczki wznoszone od końca XVIII wieku³.

W pierwszych dekadach XIX w. wzniesiono zabudowania mieszkalne - wyłącznie dwupiętrowe kamieniczki o neorenesansowej ornamentyce. Około 1880 r. ulica zapełniła się dużą liczbą zupełnie tandetnych domów mieszkalnych, zlokalizowanych głównie po nieparzystej stronie ulicy, na zachód od Dzikiej. Poziom architektury zabudowań ulicy Gęskiej poprawił się po 1900 r. Choć w okolicy Okopowej dominowała zabudowa drewniana, w dalszym biegu ulicy do 1914 r. wybudowano około 30 czynszowych kamieniczek⁴.

W 1900 r. 76% właścicieli posesji było Żydami⁵.

W listopadzie 1940 r. w całość ulicy Gęskiej znalazła się na obszarze getta i pozostała w nim do końca w 1943 r.⁶

Ulica Smocza jako droga i częściowo uregulowana ulica istnieje od XVIII w. Na dalszym odcinku biegła jako droga polna, prowadząca dawniej z Leszna na Powązki, przecinając grunty rolne, rozparcelowywane powoli pod zabudowę. Nazwa może pochodzić od szyldu pod znakiem smoka znajdującego się na narożnym domu na odcinku pomiędzy ulicą Nowolipie a Niską. Wythumaczeniem nazwy może być też jej krzywy przebieg lub obecność licznych terenów podmokłych, cieków wodnych, stawów. Nazwa urzędowo funkcjonuje od 1771 r.⁷

W 1900 r. Żydzi posiadali 35, co stanowiło 64 % wszystkich właścicieli posesji⁸.

W listopadzie 1940 r. ulica została w całości włączona do getta⁹. Na Stawkach, dokąd dochodziła Smocza, od grudnia 1941 r. stał mur zamykający parzystą stronę Stawek. W tym samym czasie z getta wyłączono posesje Smocza 43 i 45¹⁰.

Ulica Okopowa powstała jako droga wewnętrzna przy okopach Lubomirskiego, wzniesionych w 1770 r. W 1875 na miejscu wału i fosy Okopów wytyczono szeroką ulicę o nazwie *Przedokopowa*, która wyznaczała granicę miasta do 1916 r. Obecna nazwa utrwaliła się w okresie późniejszym¹¹.

Na zewnątrz wałów znajdowała się fosa, od wewnątrz zaś ogrody, pola uprawne, nieużytki, wyrobiska gliny. W wielu miejscach wał usypano w sporej odległości do najbliższych zabudowań, gdzie indziej oddzielał on jedne budynki od drugich. Północny odcinek Okopowej po stronie wschodniej znaczyły grunty

- ¹ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 95.
- ² Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*. Warszawa 1970, s. 133; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 93.
- ⁴ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995, s. 94.
- ⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ⁶ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*. (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁷ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 190; Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 444.
- ⁸ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 450.
- ⁹ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ¹⁰ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 461.
- ¹¹ Kwiryna Handke: *Dzieje Warszawy nazwanymi pisane*. Warszawa: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2011, s. 146–147; Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 180.

podmokle i glimianki, z których pozyskiwano materiał do produkcji cegieł¹². W późniejszym okresie na części zasypianych glimianek zostały wzniesione zabudowania garbarni Braci Pfeiffer w 1872 r., nieopodal pod adresem Okopowa 78 funkcjonowała budowana od 1858 r. garbarnia „Temler i Szwede”¹³.

Po I wojnie światowej przy ulicy Okopowej mieściły się dwa schroniska dla bezdomnych, pod numerem 5 dla eksmitowanych z powodu niepiacenia czynszu oraz pod numerem 59 dla agresywnych i zdemoralizowanych, których usunięto z innych schronisk i noclegowni¹⁴.

W 1926 pod nr. 43 zakończono budowę stadionu Skry Warszawa. Kompleks sportowy składał się z dwóch boisk (głównego i treningowego), a pierwsze mecze rozegrano tam na początku sezonu 1927¹⁵.

Zabudowa ulicy ucierpiała w czasie obrony Warszawy we wrześniu 1939¹⁶. Zniszczony w czasie II wojny światowej stadion Skry, częściowo zajęty jako cmentarz ofiar pobliskiego getta¹⁷.

Na Gęśiej 43 Mieściło się tu biuro zarządu Towarzystwa Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce (TOZ)¹⁸. TOZ rozpoczął działalność Polsce w 1922 r., prowadząc szeroką akcję higieniczno-tekarską¹⁹. W tej kampanii koncentrowało się też tajne działanie grupy komunistycznej w getcie, w marcu 1941 r. grupa ta zaczęła wydawać nielegalne czasopismo żydowskie „Wolne Jutro”²⁰.

Służby Porządkowe w maju 1941 r. otrzymały instrukcje w sprawie odsyłania porzuconych i bezdomnych dzieci do kąpielisk, w tym na Gęśią 43, gdzie miały być ostryżone i wykapanne, a odzież zdezynfekowana, a następnie ze świadectwem odswżenia były odsyłane do Głównego Domu Schronienia na Dzielnej 39²¹.

Jeszcze w pierwszych dniach września 1939 r. został zniszczony podczas niemieckiego nalotu dom dzieci żydowskich należący do Centosu na Gęśiej 43. Jego kierownikiem był znany pisarz i pedagog Kalman Lis²².

W roku szkolnym 1930/1931 na Gęśiej 45 funkcjonowała czteroklasowa męska szkoła religijna z językami nauczania polskim i jidysz. Posiadała 4 sale lekcyjne²³. W tym samym miejscu i roku szkolnym funkcjonowała dwuklasowa męska szkoła religijna z językami nauczania polskim i hebrajskim, posiadająca 2 sale lekcyjne²⁴.

Na Gęśiej 45 funkcjonował w 1940 r. niewielki punkt przesiedleńczy. Pomieszczono tu przesiedleńców oraz bezdomnych z innych dzielnic Warszawy. Prawdopodobnie urządzono tu także synagogę działającą do 1942 r.²⁵

Na Gęśiej 59 oferowano w listopadzie 1940 r. lokal pod nr 4, jako pokój sklepu do wynajęcia do handlu lub do pracy w dobrym punkcie²⁶. W 1941 r. w różnym budynku Gęśia 39/Smocza 33 funkcjonował zakład zegarmistrzowski i optyczny G. Zylbermana²⁷.

Na Gęśiej 75-79 funkcjonował warsztat stolarski – szop Landaua²⁸.

Gęśia 79 – szop metalowy pod kierownictwem Nussa. Na jego terenie stale przebywała załoga Wehrmachtu dla ochrony. Oficjalnie mówiono, że szop przetapiał huski pocisków armatnich dla Wehrmachtu, dlatego jest pod ochroną wojska. Dużo znaczenie miały wpływy Nussa, który przyjaźnił się z oficerami Wehrmachtu i gestapo. Szop został zlikwidowany w czasie powstania w 1943 r. W czasie akcji kwietniowej szop Nussa podzielił los wszystkich szopów. Wehrmacht odszedł i szop ponownie został bez ochrony. Przed powstaniem pracownicy wybudowali na terenie szopu cztery podziemne schrony, w tym jeden z wielkim transformatorem elektrycznym²⁹.

Po kilkunastu dniach walk przy Gęsiej 79 pozostali tylko dwa schrony podziemne, gdyż z innych ludzi, nie mogąc znieść temperatury palącego się domu i braku powietrza, po prostu wyszli Niemcom naprzeciw³⁰.
Na Gęsiej 89/91 w lipcu 1942 r. funkcjonował warsztat Rochmana. Była to gisernia i uchodziła za dobrą placówkę/szop³¹.
Na Gęsiej 91/93 działała fabryka Budmana. Było to też miejsce skoszarowania pracowników cmentarza żydowskiego po powstaniu w 1943 r.³²

- 12 Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 447.
- 13 Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 458, 482.
- 14 Paweł Rzewuski: *Grzechy Paryża północy*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2019, s. 93-94.
- 15 Janiszewska A., *Sport w przedwojennej Warszawie. Wodniacy, cykliści, piłkarze*, Warszawa 2012, s. 146-147.
- 16 Władysław Bartoszewski, Bogdan Brzeziński, Leszek Moczulski: *Kronika wydarzeń w Warszawie 1939-1949*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970, s. 17.
- 17 Szczeptek S., *Radioś na gruzach*, „Skarpa Warszawska” 2020, nr 11, s. 56-63, s. 57.
- 18 *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939 – 23 VII 1942*, oprac. Marian Fuks, Warszawa 1983, s. 73.
- 19 „Gazeta Żydowska” 1940, nr 22, s. 2.
- 20 Adolf Bernan, *Wos der gojir hot mir basert. Mit jidn in Warsze 1939 - 1942* [Co mi przeczynał los. Żydami w Warszawie], Tel Awiw 1980, s. 239.
- 21 „Gazeta Żydowska” 1941, nr 40, s. 2; Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 104.
- 22 Adolf Bernan, *Wos der gojir hot mir basert. Mit jidn in Warsze 1939 - 1942* [Co mi przeczynał los. Żydami w Warszawie], Tel Awiw 1980, s.
- 23 *Szkoły w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 42.
- 24 *Szkoły w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 42.
- 25 Bergman E., *Nie masz bóżnicy powszechnej. Synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XXI wieku*, Warszawa 2007.
- 26 „Gazeta Żydowska” 1940, nr 35, ogłoszenia.
- 27 „Gazeta Żydowska” 1941, nr 15, s. 4.
- 28 Grupińska A., *Po kole. Rozmowy z żydowskimi żołnierzami*, Warszawa 1991, s. 82, 88.
- 29 Archiwum ŻIH, Zbiór pamiętników Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 302/223, Łazarz Menes, 11-14.
- 30 Archiwum ŻIH, Zbiór pamiętników Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 302/223, Łazarz Menes, s. 11-14.
- 31 Archiwum ŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/2277, Elper, Samuel.
- 32 Archiwum ŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/5551, Kraus, Szymon.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO										A	T	X	N	W	P	L	
												X		X					
1		LOKALIZACJA										3							
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY							
Nr stan. w miejscowości		97										określenie specjalistyczne							
GMINA		Warszawa - Wola										4							
POWIAT		m. st. Warszawa										DOŚCIEPNOŚĆ TERENU							
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										niezabud. X							
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 69										pole orne							
Współrz. geogr.		N										sad							
Nazwa lokalna		Skrzyżowanie ul. Waliców i ul. Grzybowskiej										torf							
Nr działki ewidencyjnej		1/1, 25, 26, 27 ob. 6-01-06, 71/1, 93 ob. 6-01-05										teren przemysłowy							
Identyfikator działki ewidencyjnej												określenie bliższe							
Właściciel terenu												Podwórka							
5		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA																	
nr		kultura										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych							
Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn.		XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										Zabudowa mieszkalna (piwnice) kamienic i oficyn oraz różne zakłady produkcyjne, przy dawnych ulicach: Grzybowska 41, 41a, 42-46 i Waliców 13, 16-24.							
		W czasie II wojny był to teren pograniczny getta.																	
6		OPIS OBSZARU STANOW.										11							
obserw. utrudniona		X										WERYFIK. KONSERW.							
pole otwarte		pole zamknięte X										akceptacja WKZ							
nasyżenie znaleziskami: równomierne												miejscowość, data							
jednocentryczne		wielocentryczne										2024							
powierzchnia stanowiska:												12							
≤ 1 ar		≤ 0,5 ha ≤ 5ha > 15ha										ZBIORY I NR INWENT.							
gęstość występowania znalezisk:		X										miejscę przechowywania nr inwentarza							
mała		średnia duża																	
7		ZAGROŻENIA										10							
Zabudowa terenu.												WYKONANIE KARTY							
												data (dd.mm.rrrr) 15.05.2021							
												autor karty mgr M. Kasprzycka							
												określił chronologię							
												sprawdził-konsultant AZP							

13	MAPA W SKALI 1:10.000		
Godło i nazwa arkusza		X	Y
14	HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)		
15	DOKUMENTACJA	16	LITERATURA
15. Dokumentacja:	Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.		
16. Inne	Obszar u zbiegu ul. Waliarów i ul. Grzybowskiej		
	W czasie II wojny był to teren pograniczny getta.		

Grzybowska 42-46, 41, 41a, Waliców 16-24, 13

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Grzybowska 41, 41a, 42-46 i Waliców 13, 16-24, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Ulica Grzybowska pierwotnie była drogą narolną folwarku książęcego, a od XVI w. staroścńskiego. Nazwa ulicy, nadana oficjalnie w 1770 r., pochodzi od jurydyki Grzybów, założonej w 1650 r.¹ Od powstania w 1693 r. jurydyki Wielopole dawna droga na odcinku od placu Grzybowskiego po ulicę Ciepłą stała się granicą obu jurydyk². W pierwszej połowie XVIII w. była bardzo istotnym traktem wiodącym na zachód. W 1770 r. ulica została w większości uregulowana, choć na granicy jurydyk swój nieregularny przebieg zachował do lat 60. XX wieku³.

Zabudowa w XVII i XVIII w. składała się z luźno rozrzuconych domów drewnianych, pośród których w 1784 r. znajdowało się jedenaście browarów. Ta sama taryfa wymienia także 42 budynki drewniane i dwa murowane⁴.

Jeszcze w 1819 r. 39 posesji miało zabudowę drewnianą, a tylko 10 murowane domy, które dominowały na odcinku Ciepła-Żelazna. Proces wymiany zabudowy na murowaną nasilił się pod koniec lat 20. XIX w. i trwał do lat pięćdziesiątych, malejąc pod koniec tego okresu⁵. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XIX w. przyniosły realizację kilkunastu kamienic trzy- i czteropiętrowych, jednak obustronną zabudowę wciąż miał tylko początkowy fragment ulicy, na dalszym odcinku dominowały jeszcze domy drewniane lub murowane zabudowania przemysłowe⁶.

Zabudowa fabryczna przemieszczała się coraz bardziej na zachód, a jej miejsce zajmowały nowe kamienice. W 1939 r. ulica rozpoczynała swój bieg od ulicy Granicznej, by zakończyć się u zbiegu z ulicą Karolkową⁷.

W 1939 r. niemieckie bombardowania nie przyniosły zabudowie większych zniszczeń, a od 1940 r. ulica Grzybowska na wschód od ulicy Żelaznej znalazła się w granicach getta. Stan ten trwał do sierpnia 1942 r., kiedy zmniejszono powierzchnię getta⁸. Zabudowa uległa znacznym zniszczeniom podczas i po Powstaniu Warszawskim w 1944 r. Większość domów zostało doszczętnie spalonych i tylko te budynki, które oparto na ognioodpornej konstrukcji, przetrwały⁹.

Nazwa ulicy Waliców, nadana urzędowo w 1770 r., pochodzi od posiadłości, założonej przez wojewodę rawskiego Bazylego Walickiego¹⁰. Waliców, nieśluszenie nazywany jurydyką, powstał w drugiej połowie XVIII w. w wyniku objęcia w 1763 r. przez Walickiego w dzierżawę wieczystą części gruntów starostwa warszawskiego. W 1767 r. geometra przysięgły Deutsch wytyczył pierwsze działki i ulice, całość podzielono na 30 parceli, przez środek, prostopadle do ul. Chłodnej, wyznaczono ulicę zwaną Walicowem¹¹.

W listopadzie 1940 r. niemal cała ulica, z wyjątkiem około 100 m od strony Chłodnej i 50 m zachodniej pierzei od rogu Ceglanej, znalazła się w granicach warszawskiego getta – w tych dwóch miejscach granica getta przechodziła w poprzek ulicy¹². Fragment jezdni od strony Ceglanej został wyłączony z getta, aby zapewnić dojazd do firmy Domańskiego, działającej jeszcze do 1944 r.¹³ W grudniu 1941 r. wschodnia strona Waliców między Chłodną a Krochmalną w całości została wyłączona z getta, natomiast zachodnia aż do Chłodnej została do niego włączona. Od sierpnia 1942 r. obszar na południe od Chłodnej został włączony do części aryjskiej, z wyjątkiem szopu Toebbensa, w którym znalazł się fragment ulicy Waliców między Proszą a Ceglana¹⁴.

- 1 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 195.
- 2 Szwanowski E., *Ulica i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 62.
- 3 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 195.
- 4 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 195.
- 5 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 196.
- 6 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 199.
- 7 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 201.
- 8 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 9 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 202.
- 10 Handke K., *Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Warszawa 2011, s. 188.
- 11 Sokółowska A., *Bazyli Walicki i założenie Walicowa w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1958, nr 49, s. 761-772, s. 761.
- 12 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 13 Sujewski J., *Rewaloryzacja relictów dawnego browaru Junga przy ulicy Waliców. Pytanie o sens ochrony*, „Zeszyty Wolskie” 2002, nr 4, s. 84-91, s. 85.
- 14 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

Na Grzybowskiej 41 na początku 1943 r. mieszkanie na nazwisko znajomego Polaka kupił Bromberg. W dwóch skrytkach ukrywało się wielu Żydów.¹⁵ Jeszcze w maju 1943 r. w jednej skrytce w mieszkaniu ukrywało się 13 Żydów.¹⁶ Później w mieszkaniu urządzono kolejną skrytkę, w której też ukrywali się zamożni Żydzi, w sumie 14 osób. Wielu z nich zajmowało przedtem w getcie poważne stanowiska przy Radzie Żydowskiej w różnych komisjach. Nikt z nich nie przebywał w getcie podczas ostatecznej likwidacji. Wszyscy mieli już przedtem zapewnione miejsca schronienia¹⁷.

Jedną ze skrytek jest w pewnym sensie samodzielna dzięki własnej dwufajerkowej kuchence zamstalowanej wewnątrz oraz zmyślnie zamontowanej ubikacji. Lokatorzy drugiej skrytki mogli korzystać z toalety i kuchni, tylko gdy ktoś z mieszkańców domu był obecny.¹⁸

Na Waliców 13 w 1939 r. działał zakład auto-mechaniczny Karola Rudka¹⁹.

Na Waliców 24 funkcjonowała tkalnia Waldemara Schmidta, produkująca trykotażę, którą w 1948 r. przejął Skarb Państwa²⁰. Jeszcze w 1937 r. działała pod tym samym adresem Pierwsza Polska Wytwórnia Pilniczków do Amputek „Ampl”²¹.

Na Waliców 24 w 1941 r. prowadziła działalność Wytwórnia Chemiczna „BEA”, reklamująca swój produkt przeciwko wszom „Antywesz” oraz „Trójwalor”, eliksir d o skóry, który chronił przed odmrożeniem, usuwał szorstkość i czerwoność skóry i był środkiem dezynfekcyjnym²².

¹⁵ Berland M., *Dni długie jak wieki*, Warszawa 1992, s. 197, 236, 237-286.

¹⁶ Berland M., *Dni długie jak wieki*, Warszawa 1992, s. 251, 252.

¹⁷ Berland M., *Dni długie jak wieki*, Warszawa 1992, s. s. 253, 254.

¹⁸ Berland M., *Dni długie jak wieki*, Warszawa 1992, s. 257, 258.

¹⁹ *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okreg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 334.

²⁰ *Orzeczenie nr 48 ministra przemysłu i handlu z dnia 14 lipca 1948 r. O przejściu przedsiębiorstw na własność Państwa*, „Monitor Polski” 1948, nr A-68, poz. 524, s. 1.

²¹ *Spis Rzeczy zawartych w roczniku 1937*, „Współczesna Farmacja” 1937, r. VI, s. VIII.

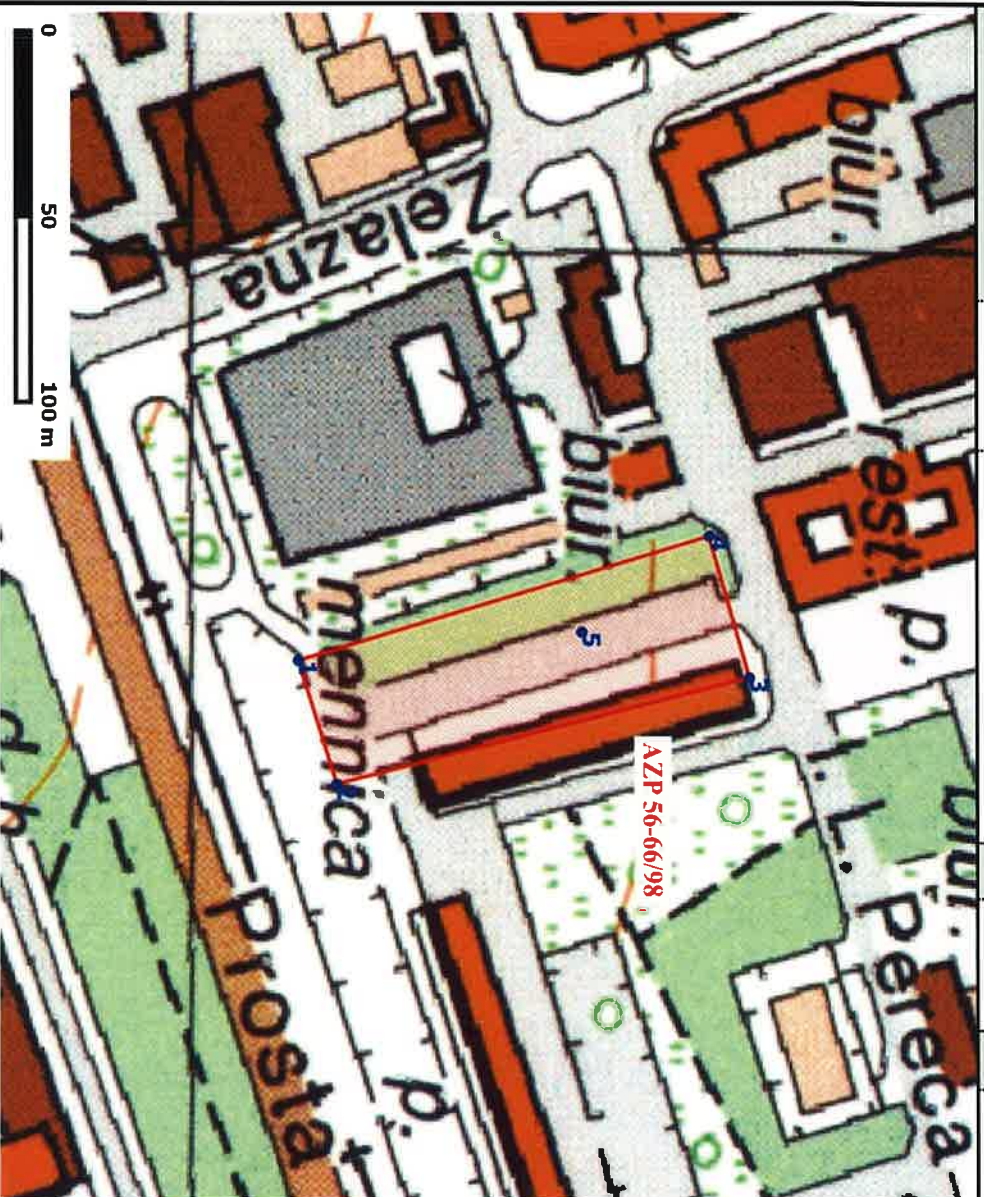
²² „Gazeta Żydowska” 1941, nr 114, ogłoszenia.

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1.52°13'56.83"N 20°59'37.21"E 2.52°13'57.13"N 20°59'38.97"E 3.52°14'0.72"N 20°59'37.63"E
4.52°14'0.41"N 20°59'35.61"E 5.52°13'59.28"N 20°59'36.92"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

Karta zabudku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar parkingu u zbiegu ul. I. L. Pereca, Waliców a ul. Prosta

Na tym obszarze znajdowały się bloki dla robotników tzw. „Szopu Toebeensa”, oraz Szkoła Zgromadzenia Kupców Waliców 2/4, róg Prostej.

Waliców 2-8, Ceglana 15-17, Prosta 14, 16

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Waliców 2-8, Ceglana 15-17 i Prosta 14-16, których przeważającą przetrzeźnią zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Waliców, nadana urzędowo w 1770 r., pochodzi od posiadłości, założonej przez wojewodę rawskiego Bazylego Walickiego¹. Waliców, nieśluszenie nazywany jurydyką, powstał w drugiej połowie XVIII w. w wyniku objęcia w 1763 r. przez Walickiego w dzierżawę wieczystą części gruntów starostwa warszawskiego. W 1767 r. geometra przysięgły Deutsch wytyczył pierwsze działki i ulice, całość podzielono na 30 parceli, przez środek, prostopadłe do ul. Chłodnej, wyznaczono ulicę zwaną Walicowem².

W listopadzie 1940 r. niemal cała ulica, z wyjątkiem około 100 m od strony Chłodnej i 50 m zachodniej pierzei od rogu Ceglanej, znalazła się w granicach warszawskiego getta – w tych dwóch miejscach granica getta przebiegała w poprzek ulicy³. Fragment jezdni od strony Ceglanej został wyłączony z getta, aby zapewnić dojazd do firmy Domańskiego, działającej jeszcze do 1944 r.⁴ W grudniu 1941 r. wschodnia strona Waliców między Chłodną a Krochmalną w całości została wyłączona z getta, natomiast zachodnia aż do Chłodnej została do niego włączona. Od sierpnia 1942 r. obszar na południe od Chłodnej został włączony do części aryjskiej, z wyjątkiem szpucu Toebbensa, w którym znalazł się fragment ulicy Waliców między Proszą a Ceglana⁵.

Ulica Prosta to dawna droga narolna, która od 1650 r. stanowiła granicę jurydyki Grzybów. Przed otrzymaniem urzędowej nazwy w 1770 r. została uregulowana, wyprostowana⁶.

Dochodziła tylko do Wroniej i zabudowana była rzadko kilkoma dworkami i domami. Na rogu Prostej i Waliców znajdowała się cegielnia należąca do architekta E. Schroegera. Po obu stronach ulicy rozciągały się ogrody. Około 1820 r. przedłużono ją do Wałów Lubomirskiego w rejonie ulicy Towarowej. W tym czasie przybyło jedynie kilka domów, boom budowlany pojawił się po 1870 r., kiedy ulica została zabudowana kamienicami, choć wiele drewniana zabudowa zaczęła ostаточно zanikać dopiero w XX w.⁷.

W listopadzie 1940 wschodni odcinek ulicy, między Żelazną i Twardą, znalazł się w granicach warszawskiego getta⁸.

Ulicy Ceglana wytyczona została w XVIII w. Obecną nazwę, publicznie Iczchoka Lejba Perca, nadano w październiku 1951 r.⁹

W 1805 r. Johann Gottlieb Ulrich nabył położoną w rejonie ulic Żelaznej i Ceglanej część folwarku miejskiego wielkości około 5 ha i urządził ogród. Posesja obejmowała obszar między ulicami: Ceglana, Ciepła, Twardą, Proszą i Waliców. Na początku lat 60. XIX rozparcelowano i sprzedano część terenu od strony ulicy Ciepłej pod budowę kamienic¹⁰.

W II połowie XIX w. teren pomiędzy ulicami Żelazną, Grzybowską, Waliców oraz Ceglana rozpoczął działalność browar, założony w 1854 przez Hermana Junga. Od 1897 r. budynek browaru przy ulicy Waliców, zaczęły być użytkowane przez spółkę A. Domański, zajmującą się produkcją wód gazowanych i prowadzącą składowe magazyny piwa i lemoniady. Przedsiębiorstwo działało w tym miejscu aż do 1944 r.¹¹

W listopadzie 1940 część Ceglanej (z wyjątkiem budynków nr 4, 6, 8, 11, 13, 14 i 21) znalazła się w granicach warszawskiego getta. Ulica została w całości

-
- ¹ Handke K., *Dzieje Warszawy nazwanymi pisanem*, Warszawa 2011, s. 188.
 - ² Sokolowska A., *Bazyli Walicki i założenie Walicowa w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1958, nr 49, s. 761-772, s. 761.
 - ³ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
 - ⁴ Sujeciński J., *Rewaloryzacja relikwów dawnego browaru Junga przy ulicy Waliców. Pytanie o sens ochrony*, „Zeszyty Wolskie” 2002, nr 4, s. 84-91, s. 85.
 - ⁵ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
 - ⁶ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 701; Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 169; Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1962, s. 177.
 - ⁷ Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1962, s. 177.
 - ⁸ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
 - ⁹ Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 383.
 - ¹⁰ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 912.
 - ¹¹ Krasucki M., *Warszawskie dziedzictwo postindustrialne*, Warszawa 2011, s. 305.

wyłączona z dzielnicy zamkniętej wraz z całym tzw. małym gettem w sierpniu 1942 r.¹²

Podczas II wojny światowej uległa zniszczeniu większość zabudowy ulicy¹³.

Cały wyznaczony obszar leży na terenie dawnych Zakładów Ogrodniczych „C. Ulrich”. Działkę pomiędzy ulicą Ceglana, Żelazną, Proszą oraz Twardą Johann Gottlieb Traugott Ulrich nabył 31 sierpnia 1805 r. działkę i zatożył ogród handlowy. Stał tu drewniany dworek, rozebrany dopiero w 1896 r., otoczony niewielkimi zabudowaniami gospodarczymi i rozległym sadem¹⁴.

Pomimo trudności Ulrich rozwijał swój ogród systematycznie, zawsze z uwzględnieniem panujących warunków i zapotrzebowania klientów. Dla Żydów specjalnie hodował daktylowce i mirt. Rozwój miasta sprawił, że w 1877 r. pozbyto się części terenów przy ulicy Ciepłej, Twardej oraz Prostej. W 1881 r. zmarł Christian Ulrich, a zakład przeszedł na jego syna Gustawa. Musiał podjąć ważną decyzję, ograniczył dotychczasowy główny kierunek hodowli – kwiaty ozdobne – i postawił na rozwój upraw owocowych i ozdobnych drzewek. Pozostała część ogrodów na początku XX w. powoli rozparcelowywano pod zabudowę, aż pozostał niewielki fragment wraz z kamienicą na Ceglanej 11¹⁵.

W maju 1903 r. nabyto od Gustawa Ulricha część gruntów przy Prostej, a w 1905 r. ukończono budowę potężnego gmachu szkoły Zgromadzenia Kupców projektu Edwarda Goldberga. Budynek miał adres Prosta 14/16 i Waliców 2/4. W 1913 r. wybudowano dodatkowy pawilon szkolny. W 1937 r. nadbudowano gmach o jedną kondygnację¹⁶. W okresie okupacji budynek szkoły znajdował się na terenie getta. Został zniszczony w czasie Powstania Warszawskiego¹⁷.

Do sierpnia 1941 r. na Waliców 2/4 działało schronisko dla uchodźców, potem znajdowały się tutaj biura i warsztaty Komisji Wytwórczości¹⁸.

W 1941 r. A. Czerniaków odwiedził warsztaty krawieckie Teobbensa na Prostej 14, gdzie produkowano na potrzeby Wehrmachtu m.in. mundury i inne wyposażenie. Rozmawiał z przedsiębiorcą W. Teobbensem, który rzucił warsztatami, zaprowadzając dyscyplinę, i dyrektorem Lautzem. Obaj pragnęli, aby Rada Żydowska dbała o robotników: m.in. dostarczała żywność, węgiel, buty, możliwość kąpielii¹⁹. W następnych miesiącach sytuacja w szopie była ciężka, gdyż z 29 000 robotników pracowało zaledwie 1500²⁰.

Po rozpoczęciu wywózki Żydów z getta w lipcu 1942 r. pośród pustych budynków pozostała na Prostej centrala szopy Teobbensa i kilka domów sąsiednich dla pomieszczenia skoszarowanych kilka tysięcy. Na Prostej 14 znajdował się „duży Teobbens”, a na Leszno „mały Teobbens”²¹.

W listopadzie 1942 r. wokół szopy Teobbensa na Prostej 14 postawiono mur, odgradzając pracowników warsztatów od reszty getta²².

¹² Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 151.

¹³ Marcinkowski R., *Ilustrowany Atlas Dawnej Warszawy*, Warszawa 2013, s. 46.

¹⁴ Drège J., *Stulecie Zakładu ogrodniczego Ulrychowskiego 1805-1905*. Warszawa 1905; Sobczak P.A., *Dzieje Zakładów Ogrodniczych „C. Ulrich”*, „Kurier Warszawski” 2015, nr 7/8, s. 43-46.

¹⁵ Sobczak P.A., *Dzieje Zakładów Ogrodniczych „C. Ulrich”*, „Kurier Warszawski” 2015, nr 7/8, s. 43-46.

¹⁶ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 37; *Sprawozdanie z działalności Zgromadzenia Kupców m. st. Warszawy za rok 1937*, Warszawa 1938, s. 4-5.

- ¹⁷ Dłużniowska S., *Pamiętnik warszawski*, Warszawa 1965, s. 214; Wszpiński Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ¹⁸ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 29, s. 3; „Gazeta Żydowska” 1941, nr 80, s. 3.
- ¹⁹ *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939 - 23 VII 1942*, Warszawa 1983, s. 178.
- ²⁰ *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939 - 23 VII 1942*, Warszawa 1983, s. 197.
- ²¹ Gombiński S., *Wspomnienia policjanta z warszawskiego getta*, Warszawa 2010, s. 99; Opoczyński P., *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 31: *Pisma Pereca Opoczyńskiego*, Warszawa 2017, s. 308; Schmidt L., *Cudem przeżyliśmy czas zagłady*, Kraków-Wrocław 1983, s. 30-31.
- ²² Opoczyński P., *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 31: *Pisma Pereca Opoczyńskiego*, Warszawa 2017, s. 315.

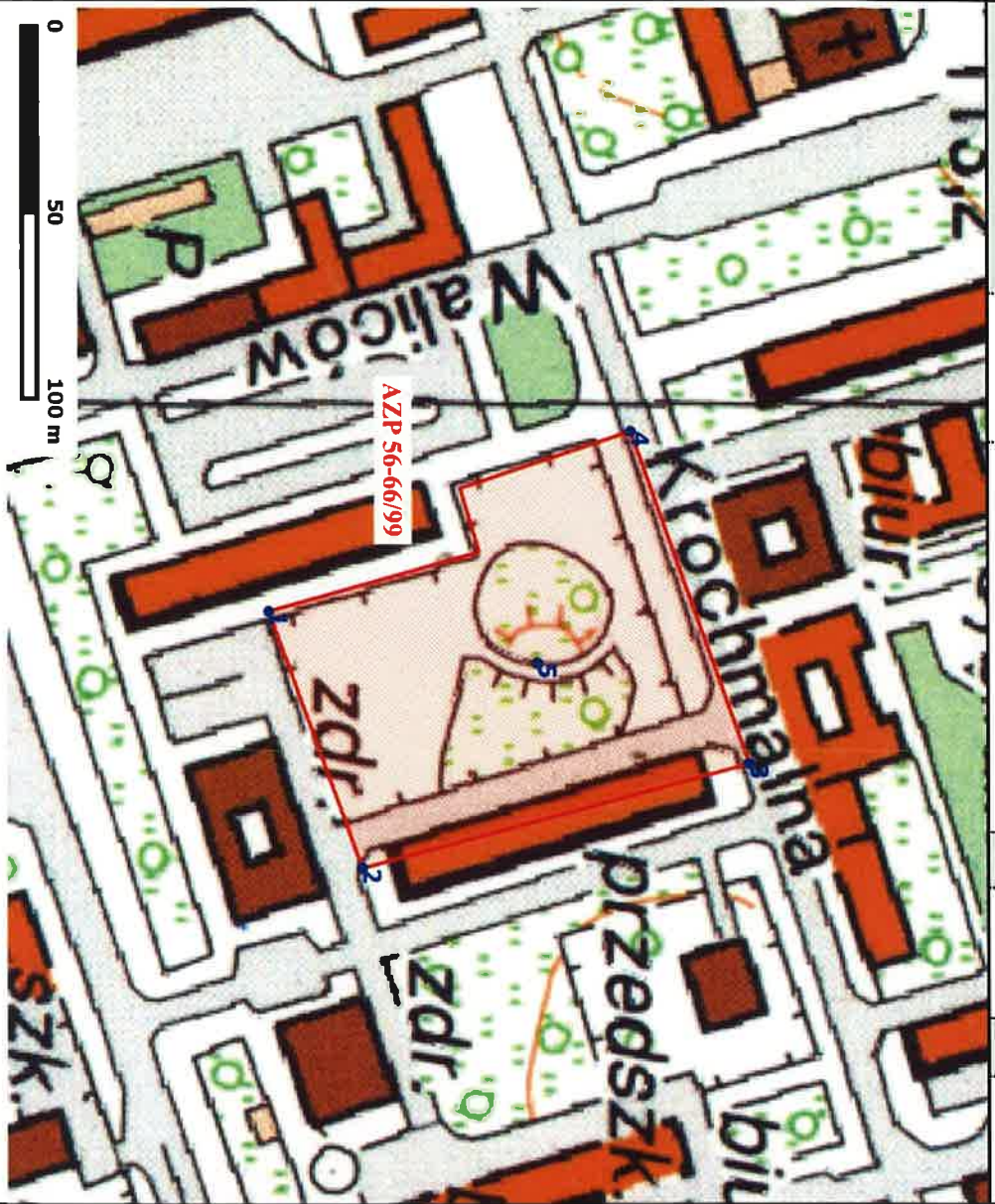
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO										A	T	X	N	W	P	L	
												X							
1		LOKALIZACJA										3							
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY							
Nr stan. w miejscowości		99										TEREN NIEEKSPONOWANY							
GMINA		Warszawa - Wola										TEREN EKSPONOWANY							
POWIAT		m. st. Warszawa										X							
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										4							
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 71										DOSTĘPNOŚĆ TERENU							
Współrz. geogr.		N										niezabud.							
Nazwa lokalna		Plac zabaw pomiędzy ul. Waliców 20 a ul. Krochmalną 3										pole orne							
Nr działki ewidencyjnej		74, 76, 77 ob. 6-01-05										sad							
Identyfikator działki ewidencyjnej												torf							
Właściciel terenu												teren przemysłowy							
5		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA										określenie bliższe							
nr		funkcja										określenie bliższe							
Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienic i oficyn.		kultura										Plac zabaw							
Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienic i oficyn.		chronologia										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych							
Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienic i oficyn.		XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienic i oficyn przy dawnych ulicach: Krochmalna 37-41, Waliców 26-28 i Grzybowska 40.							
6		OPIS OBSZARU STANOW.										11							
obserw. utrudniona		X bez przeszcz.										akceptacja WKZ							
pole otwarte		pole zamknięte										X							
nasyconie - znaleziskami:		równomierne										miejscowość, data							
jednocentryczne		wielocentryczne										2021-05-21							
powierzchnia stanowiska:												12							
≤ 1 ar		≤ 0,5 ha										ZBIORY I NR INWENT.							
		≤ 5ha										miejscę przechowywania							
		>15ha										nr inwentarza							
gęstość występowania - znalezisk:		X																	
mała		średnia																	
		duża																	
7		ZAGROŻENIA										10							
Zabudowa terenu.												WYKONANIE KARTY							
												data (dd.mm,rrrr)							
												15.05.2021							
												autor karty							
												mgr M. Kasprzycka							
												określił chronologię							
8		WNIOSKI KONSERWAT.										10							
niezbędna szczegółowa inwentaryzacja												data (dd.mm,rrrr)							
niezbędne badania archeologiczne												15.05.2021							
niezbędne działania administracyjne												autor karty							
9		AKTUALNA OCHRONA										mgr M. Kasprzycka							
nr rejestru zabytków												określił chronologię							
data wpisu do rejestru																			
park kulturowy																			
plan zagospodarowania przestrzennego												sprawdził-konsultant AZP							

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1.52°14'8.82"N 20°59'34.88"E 2.52°14'9.56"N 20°59'38.52"E 3.52°14'12.91"N 20°59'37.21"E
4.52°14'11.98"N 20°59'32.49"E 5.52°14'11.12"N 20°59'35.71"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar skweru - placu zabaw pomiędzy ul. Waliców 20 a Krochmalną 3

Krochmalna 37-41, Waliców 26, 28, Grzybowska 40

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Krochmalna 37-41, Waliców 26-28 i Grzybowska 40, których przeważającą część strzeż zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Ulica Grzybowska pierwotnie była drogą narolną folwarku książęcego, a od XVI w. starościńskiego. Nazwa ulicy, nadana oficjalnie w 1770 r., pochodzi od jurydyki Grzybów, założonej w 1650 r.¹ Od powstania w 1693 r. jurydyki Wielopole dawna droga na odcinku od placu Grzybowskiego po ulicę Ciepłą stała się granicą obu jurydyk². W pierwszej połowie XVIII w. była bardzo istotnym traktem wiodącym na zachód. W 1770 r. ulica została w większości uregulowana, choć na granicy jurydyk swój nieregularny przebieg zachował do lat 60. XX wieku³.

Zabudowa w XVII i XVIII w. składała się z luźno rozrzuconych domów drewnianych, wśród których w 1784 r. znajdowało się jedenaście browarów. Ta sama taryfa wymienia także 42 budynki drewniane i dwa murowane⁴.

Jeszcze w 1819 r. 39 posesji miało zabudowę drewnianą, a tylko 10 murowane domy, które dominowały na odcinku Ciepła-Żelazna. Proces wymiany zabudowy na murowaną nasilił się pod koniec lat 20. XIX w. i trwał do lat pięćdziesiątych, mając pod koniec tego okresu⁵. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XIX w. przyniosły realizację kilkunastu kamienic trzy- i czteropiętrowych, jednak obustronną zabudowę wciąż miał tylko początkowy fragment ulicy, na dalszym odcinku dominowały jeszcze domy drewniane lub murowane zabudowania przemysłowe⁶.

Zabudowa fabryczna przemieszczała się coraz bardziej na zachód, a jej miejsce zajmowały nowe kamienice. W 1939 r. ulica rozpoczynała swój bieg od ulicy Granicznej, by zakończyć się u zbiegu z ulicą Karolkową⁷.

W 1939 r. niemieckie bombardowania nie przyniosły zabudowie większych zniszczeń, a od 1940 r. ulica Grzybowska na wschód od ulicy Żelaznej znalazła się w granicach getta. Stan ten trwał do sierpnia 1942 r., kiedy zmniejszono powierzchnię getta⁸. Zabudowa uległa znacznym zniszczeniom podczas i po Powstaniu Warszawskim w 1944 r. Większość domów zostało doszczętnie spalonych i tylko te budynki, które oparto na ognioodpornej konstrukcji, przetrwały⁹.

Nazwa ulicy Waliców, nadana urzędowo w 1770 r., pochodzi od posiadłości, założonej przez wojewodę rawskiego Bazylego Walickiego¹⁰. Waliców, nieśluszenie nazywany jurydyką, powstał w drugiej połowie XVIII w. w wyniku objęcia w 1763 r. przez Walickiego w dzierżawę wieczystą części gruntów starostwa warszawskiego. W 1767 r. geometra przysięgły Deusch wytyczył pierwsze działki i ulice, całość podzielono na 30 parceli, przez środek, prostopadle do ul. Chłodnej, wyznaczono ulicę zwaną Walicowem¹¹.

W listopadzie 1940 r. niemal cała ulica, z wyjątkiem około 100 m od strony Chłodnej i 50 m zachodniej pierzei od rogu Ceglanej, znalazła się w granicach warszawskiego getta – w tych dwóch miejscach granica getta przechodziła w poprzek ulicy¹². Fragment jezdni od strony Ceglanej został wyłączony z getta, aby zapewnić dojazd do firmy Domańskiego, działającej jeszcze do 1944 r.¹³ W grudniu 1941 r. wschodnia strona Waliców między Chłodną a Krochmalną w całości została wyłączona z getta, natomiast zachodnia aż do Chłodnej została do niego włączona. Od sierpnia 1942 r. obszar na południe od Chłodnej został włączony do części aryjskiej, z wyjątkiem szpucu Toebbensa, w którym znalazł się fragment ulicy Waliców między Proszą a Ceglana¹⁴.

Ulica Krochmalna do 1944 r. biegła od ulicy Rynkowej do Karolkowej¹⁵. Około połowy XVIII w. istniała już nieuregulowana droga od ulicy Rynkowej do

- 1 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 195.
- 2 Szwankowski E., *Ulica i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 62.
- 3 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 195.
- 4 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 195.
- 5 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 196.
- 6 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 199.
- 7 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 201.
- 8 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 9 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997, s. 202.
- 10 Handke K., *Dzieje Warszawy nazwanymi pisane*, Warszawa 2011, s. 188.
- 11 Sokółowska A., *Bazyli Walicki i założenie Walicowa w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1958, nr 49, s. 761-772, s. 761.
- 12 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 13 Sujeciński J., *Rewaloryzacja reliktywów dawnego browaru Junga przy ulicy Waliców. Pytanie o sens ochrony*, „Zeszyty Wolskie” 2002, nr 4, s. 84-91, s. 85.
- 14 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 15 Kwiatkowski M., *Architektura mieszkaniowa Warszawy*, Warszawa 1989, s. 73; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.

zbiegu z Chłodną w rejonie ulicy Towarowej. Nazywana była Lawendową lub Lawendowską, prawdopodobnie od licznych przy niej ogrodów¹⁶. Plan z 1762 r. ukazuje stosunkowo gęstą, obustronną zabudowę sięgającą ulicy Solnej oraz pojedyncze domy po stronie północnej dalej na zachód. Była to zabudowa wyłącznie drewniana, składająca się z niewielkich domów frontowych i dworzków miejskich¹⁷.

W 1770 r. ulica została wyprostowana i uregulowana aż po Okopy Lubomirskiego. Nazwa ulicy związana była z fabryczką krochmalu i farbki do bielizny Wesołowskiego mieszcząca się w drewnianych zabudowaniach na Krochmalnej 3¹⁸.

W 2. połowie XVIII w. na zachód od ulicy Żelaznej zwracały uwagę obszerne ogrody. Pomiędzy tymi ogrodami krajobrazowymi z drzewami i krzewami ozdobnymi, ciągnęły się sady i ogrody użytkowe¹⁹. Do końca XVIII w. wiele budynków nadal było drewnianych, nieliczne tylko w tym okresie wymieniono na murań²⁰.

W pierwszej połowie XIX w. mурowana zabudowa mieszkalna nie była zbyt liczna. W tym czasie znacznie rozbudowały się licznie tu ulokowane browary²¹.

W drugiej połowie XIX w. utrwalił się funkcjonalny podział ulicy na część zdominowaną przez przemysł piwowarski, na zachód od ulicy Ciepłej, oraz na część handlową, stanowiącą bezpośrednie zaplecze targowego „zagłębienia”, jakim był plac Żelaznej Bramy²². Domy na zachód od ulicy Waliców były zapewne jednopiętrowe²³.

Ożywienie budowlane lat 70. i 80. XIX w. zaowocowało powstaniem na Krochmalnej dwudziestu kilku nowych kamienic czynszowych. Budynki wznoszono jednak w pośpiechu, z najtańszych materiałów i przez mało wykwalifikowanych budowniczych²⁴.

W 1939 r. na całej ulicy stały 92 budynki frontowe, bardziej zwarte we wschodnim biegu Krochmalnej oraz w pobliżu Żelaznej, w tym nieco ponad 50 kamienic, tworzących wyspy pomiędzy zabudową przemysłową i gospodarczą²⁵.

W listopadzie 1940 r. wschodni odcinek Krochmalnej do ulicy Wrocławskiej znalazł się w granicach warszawskiego getta. W grudniu 1941 r. wyłączono fragment na zachód od ulicy Żelaznej oraz północną stronę od placu Żelaznej Bramy do Waliców. Ulica została z niego wyłączona wraz z całym tzw. małym gettem w sierpniu 1942 r.²⁶

Podczas walk w 1944 r. i po upadku Powstania Warszawskiego zniszczeniu uległa niemal całą zabudowa ulicy. Najbardziej zrujnowany był odcinek pomiędzy Rynekową a Ciepłą, gdzie większość domów była zburzona lub zawałiła się podczas pożaru, pozostałe były całkowicie wypalone²⁷.

Na Grzybowskiej 40 znajdował się magazyn Zakładu Zaopatrzenia²⁸.

Na Krochmalnej 41 działała w październiku 1940 r. stolarnia budowlana M. Biało-brzeski i S-ka²⁹. W lutym 1941 r. doszło do dużego pożaru. Na kilka godzin zamknięto wszystkie wyloty okolicznych ulic. Pożar został ugaszony przez IV oddział straży ogniowej. Przyczyn nie ustalono³⁰.

Na Waliców 26 funkcjonowała fabryka karoserii i naprawa aut Kozikowski. Niektóre placówki, które przewoziły swoich pracowników samochodami, uzyskały prawo zabierania swych brygad roboczych nie z wylotu po przebiegu kontroli, ale bezpośrednio z ich bloku mieszkalnego. Z tego przywileju korzystali robotnicy zatrudnieni w firmie Kozikowskiego³¹.

Na Waliców 28 w 1939 r. mieszkała rodzina Bronikowskich. Tutaj też mieściły się składy części i nasion firmy Bronikowski, Grodzki i Wasilewski, Sp. Akc., zajmującej się maszynami rolniczymi i nasionami³².

--	--	--

- ¹⁶ Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 95.
- ¹⁷ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- ¹⁸ Handke K., *Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Warszawa 2011, s. 158; Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Murzynów i okolice*, Warszawa 2012, s. 242; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- ¹⁹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 56.
- ²⁰ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 56.
- ²¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 57.
- ²² Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 60.
- ²³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 59.
- ²⁴ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 60.
- ²⁵ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 62.
- ²⁶ Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 113.
- ²⁷ Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 98; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 64.
- ²⁸ Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 538.
- ²⁹ Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 522.
- ³⁰ „Gazeta Żydowska” 1941, 3 lutego, nr 10, s. 4.
- ³¹ Passenstein M., *Szmugiel w getcie warszawskim*, „Biuletyn ŻIH” 1958, nr 2/26, s. 42-72, s. 67.
- ³² *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okreg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w], s. 42.

A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO LĄDOWEGO										A	T	X	N	W	P	L	
												X			X				
1		LOKALIZACJA										3							
M. WARSZAWA		Równina Warszawska (318.76)										UTWÓR GEOLOGICZNY							
Nr stan. w miejscowości		100										łuzny							
GMINA		Warszawa - Wola										zwiezły							
POWIAT		m. st. Warszawa										określenie specjalistyczne							
WOJEWÓDZTWO		mazowieckie										4							
AZP nr obsz.		56-66 nr st. 72										DOSTĘPNOŚĆ TERENU							
Współrz. geogr.		N										niezabud. X							
Nazwa lokalna		skwer u zbiegu ulic Dzielnej i Bellotiego										śr. zabud. X							
Nr działki ewidencyjnej		58, 59/2, 60/2, 61, 62, 63, 64, 121, 122, ob. 6-02-04										pole orne							
Identyfikator działki ewidencyjnej												sad							
Właściciel terenu												torf							
5		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA										teren przemysłowy							
nr		funkcja kultura										określenie bliższe							
Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienie ze składowi i oficyn.		chronologia XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										Skwer							
Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienie ze składowi i oficyn przy dawnej ul. Dzielna 81-89, i Nowolipki 92, 98. Prawdopodobne istnienie ich pozostałości.		Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienie ze składowi i oficyn przy dawnej ul. Dzielna 81-89, i Nowolipki 92, 98. Prawdopodobne istnienie ich pozostałości.										opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych							
6		OPIS OBSZARU STANOW.										10							
obserw. utrudniona		X										WYKONANIE KARTY							
pole otwarte		bez przeszk. X										data (dd,mm,rrrr)							
nasywienie znaleźskami: równomierne		pole zamknięte X										15.05.2021							
jednocentryczne		wielocentryczne										autor karty							
powierzchnia stanowiska:												mgr M. Kasprzycka							
≤ 1 ar		≤ 1ha										określenie chronologiczne							
≤ 5ha		≤ 5ha										określenie chronologiczne							
> 15ha		> 15ha										nr rejestru zabytków							
gęstość występowania znaleźsk:		X										data wpisu do rejestru							
mała		średnia										park kulturowy							
duża		duża										plan zagospodarowania przestrzennego							
7		ZAGROŻENIA										8							
Zabudowa terenu.												WNIOSKI KONSERWAT.							
												niezbędna szczegółowa inwentaryzacja							
												niezbędne badania archeologiczne							
												niezbędne działania administracyjne							
												9							
												AKTUALNA OCHRONA							
												nr rejestru zabytków							
												data wpisu do rejestru							
												park kulturowy							
												plan zagospodarowania przestrzennego							
												sprawdził-konsultant AZP							
												11							
												WERYFIK. KONSERWAT.							
												akceptacja WKZ							
												miejscowość, data							
												2021-05-21							
												12							
												ZBIORY I NR INWENT.							
												miejsce przechowywania							
												nr inwentarza							

13	MAPA W SKALI 1:10.000	
godło i nazwa arkusza	X	Y
<p>1. 52°14'31.26"N 20°58'48.95"E 2. 52°14'32.43"N 20°58'54.04"E 3. 52°14'35.00"N 20°58'52.93"E 4. 52°14'34.14"N 20°58'47.73"E 5. 52°14'33.31"N 20°58'50.53"E</p>		
14	HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)	
15	DOKUMENTACJA	16
<p>15. Dokumentacja: Karta zabrytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.</p>		
<p>16. Inne Obszar skweru u zbiegu dzisiejszych ul. Dziekanej i ul. Bellottiego w czasie II wojny była tu granica getta i możliwe miejsce szmuglu.</p>		

Dzielnia 81-89, Nowolipki 92, 98

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Dzielnia 81-89, i Nowolipki 92, 98, których przestrzeń zajmowała mieszana zabudowa kamieniczna wraz z oficynami i podwórkami oraz przemysłowa.

Ulica Dzielnia jest dawną drogą narolną. Dzielnia tereny należące do Starej i Nowej Warszawy i stąd pochodzi jej nazwa, nadana w 1770 r.¹ Pierwsze drewniane domy wzdłuż ulicy otoczonej ogrodami pojawiły się przed rokiem 1743 r., odnotowano istnienie pięciu domów drewnianych zamieszkiwanych przez rzemieślników i ogrodników. Większość zabudowy murowanej w 2. połowie XVIII w. zlokalizowana była na zachód od Karmelickiej, nie dochodząc do ulicy Smocznej. Zabudowa dworkowa skoncentrowana była na terenach, gdzie w latach 1830-35 wybudowano więzienie Pawiak oraz bardziej na zachód, na posesjach nr 24-70. Od lat dwudziestych XIX w. w okolicy zaczęła zamieszkiwać ludność żydowska, która do 1914 r. zdominowała wschodni i środkowy odcinek Dzielniej. Odcinek pomiędzy Smoczą a Okopową od końca XIX w. bliższy był robotniczej Woli i zamieszkały w większości przez chrześcijan².

Po 1832 r. panował zastój w działalności budowlanej. Dopiero na przełomie lat 50. i 60. XIX w. wróciło ożywienie. Zmiana wizerunku ulicy nastąpiła w drugiej połowie lat 70. XIX w. wraz z koniunkturą budowlaną. Wystawiono wtedy kilkadziesiąt kamienic czynszowych, dwu-, trzypiętrowych pospiesznie i niedbale budowanych³. Całkiem licznie przy Dzielniej tamtego czasu występowały niewielkie fabryczki, produkujące między innymi konserwy, dewizki czy gorsety⁴.

Przed rokiem 1864 ulica oświetlona gazowymi latarniami otrzymała bruk oraz chodniki⁵.

Częstą praktyką na początku XX w. była budowa wysokich oficyn na zapleczach niższych od nich domów⁶.

W 1939 r. Dzielnia była ciasno zabudowana, głównie XIX-wiecznymi, powierchownie modernizowanymi domami w niskim standardzie mieszkaniowym i gabarycie różnicowanym od jednego do pięciu piętér. We wschodniej części ulicy, gdzie przeważała ludność żydowska, dominował gmach więzienia, na zachód od Smocznej przeważały zakłady przemysłowe z nieodłącznymi kominami⁷.

Z bombardowań w roku 1939 gęsto zabudowana i zasiedlona ulica Dzielnia jako jedna z nielicznych w okolicy wyszła bez większego uszczerbku. W listopadzie 1940 r. ulica znalazła się w granicach getta. Ze względu na znaczenie fabryk leżących przy zachodnim odcinku ulicy w kwietniu 1942 r. z dzielnicy zamkniętej wyłączono fragment parzystej strony Dzielniej od nr 58. W 1943 r. z getta wyłączono więzienie i przylegające do niego tereny⁸.

Podczas powstania w getcie większość zabudowy została spalona, a ostateczna zagłada ulicy nadeszła w roku 1944 podczas Powstania Warszawskiego, choć zabudowa zachodniego odcinka ulicy w większości ocalała. Po wojnie przeważnie odbudowano zakłady przemysłowe i kilka kamienic⁹.

Ulica Nowolipki powstała po 1624 r. jako droga narolna biegnąca od Nalewek, na gruntach posiadłości brygidek zwanej *Nowe Lipie*. W początkach swej historii była bardzo słabo zabudowana, jeszcze w 1762 r. drewnianą zabudowę posiadały parcele w początkowym rejonie ulicy. Przy jej dalszym odcinku znajdowały się liczne ogrody. Obecną nazwę zatwierdzono w 1770 r.¹⁰, choć pewien czas funkcjonowało też określenie *Nowolipska*. Wtedy też za sprawą geometry Macieja Deutyscha Nowolipki zostały uregulowane i przedłużone aż do ulicy Wolność¹¹.

- ¹ Kosacka D., *Północna Warszawa w XVIII wieku*, Warszawa 1970, s. 133; Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 42.
- ² Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 61.
- ³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 61-62.
- ⁴ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 62-63.
- ⁵ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 62.
- ⁶ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 63.
- ⁷ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 64.
- ⁸ Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- ⁹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996, s. 64-65.
- ¹⁰ Kwiryna Handke: *Dzieje Warszawy nazwanymi pisane*. Warszawa: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2011, s. 168.
- ¹¹ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 13, Warszawa 2007, s. 220.

Po 1840 r. ruch inwestycyjny zamarł na 25 lat. Około 1860 r. Nowolipki oświetliły latanie gazowe. W okresie ożywienia budowlanego 1875-1882 przy ulicy powstało kilka szybko i niedbale wybudowanych domów o tandetnym wystrój, wybudowanych w celach spekulacyjnych. Jeszcze większą ilością podobnych realizacji zaowocował okres 1884-88, jednak wystrój architektoniczny tych obiektów prezentował już nieco wyższy poziom. Dopiero przełom XIX i XX w. przyniósł realizacje kamienic wybijających się stylistyką ponad szarosć okolicy¹².

W chwili wybuchu II wojny światowej Nowolipki posiadały zwartą zabudowę, na końcowym odcinku znajdowały się co prawda drewniane zabudowania warsztatów, jednak początek ulicy wciąż ozdabiała okazałe gmachy¹³.

W listopadzie 1940 r. ulica, poza budynkami po stronie parzystej od numeru 94 i budynkami nr 83-85, została włączona w obręb warszawskiego getta¹⁴. Po tzw. wielkiej akcji wysiedleńczej w 1942 r. włączono do niego końcowy odcinek ulicy. W tzw. getcie szczątkowym Nowolipki na prawie całej swej długości były ulicą graniczną pomiędzy głównym obszarem szopów ciągnącym się na południe aż do ulicy Leszno, a pasem niezamieszkanym pomiędzy Nowolipkami a Gęsią na północy¹⁵. W czasie powstania w getcie Niemcy spalili, a następnie zburzyli większość zabudowy¹⁶.

Na Dzielnej 81 mieszkała lub funkcjonowała Frajda Bergman, właścicielka magli¹⁷.

Zabudowania Dzielna 83-89 należały w 1939 r. do Towarzystwa Akcyjnego Szlenkier i inni¹⁸. Na Dzielnej 89 i 91 znajdował się Fabryka Firanek, Triulu i Koronek Szlenkier, Wydźga i Weyer, funkcjonująca tutaj od 1889 r. Były to największe i najnowocześniejsze zakłady włókiennicze w Warszawie. W ostatnich latach przed II wojną światową zatrudniała około 500 pracowników, zaś w całym okresie międzywojennym pracowało tam średnio około 350-380 robotników. W 1923 r. została przekształcona w spółkę akcyjną. Budynki fabryczne przetrwały wojnę i zostały rozebrane dopiero w latach 80. XX w.¹⁹

¹² Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 13, Warszawa 2007, s. 222-223.

¹³ Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 13, Warszawa 2007, s. 227.

¹⁴ Paweł E. Wespiański, *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*. [w:] *Barbara Engelking, Jacek Leociak, Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2013

¹⁵ *Mapa Getto warszawskie. Getto szczątkowe po wielkiej akcji likwidacyjnej* (oprac. Paweł E. Wespiański), [w:] *Barbara Engelking, Jacek Leociak, Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2001.

¹⁶ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 401.

¹⁷ *Książka informacyjno-adresowa. Cała Warszawa 1930*, Warszawa b.d.w, Dział XV, s. 21.

¹⁸ *Księga adresowo-gospodarcza miasta stołecznego Warszawy*. Cz. 3e, *Spis właścicieli domów w mieście stołecznym Warszawy* 1939, s. 33

¹⁹ Jaworski P., *Etykiety warszawskich fabryk włókienniczych*, „Spotkania z Zabytkami” 2016, nr 7-8, s. 54-60, s. 58

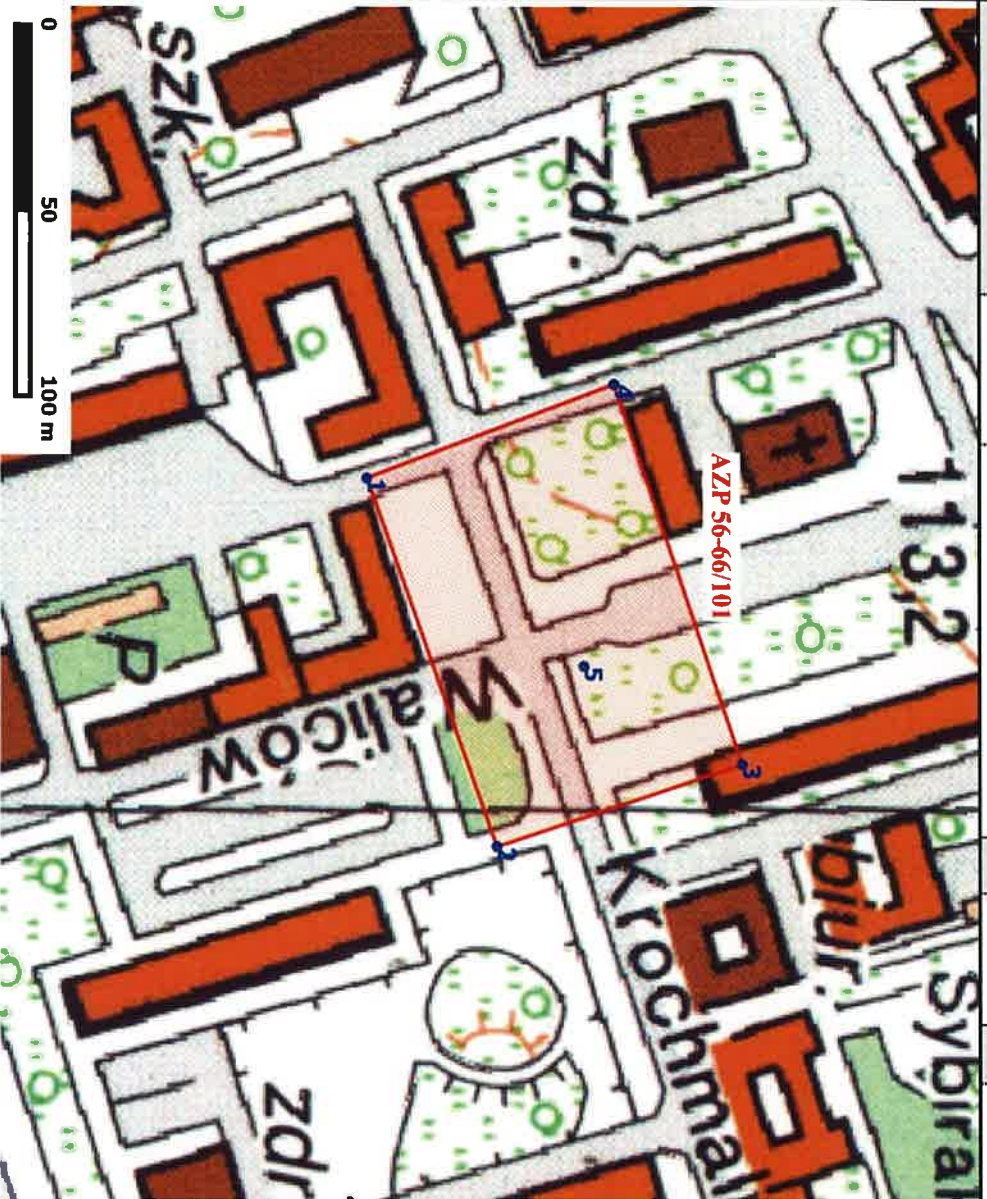
A Z P		KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU ARCHEOLOGICZNEGO ŁĄDOWEGO				A	T	X	N	W	P	L
						X		X				
1 LOKALIZACJA		2 POŁOŻENIE FIZYCZNOGEOGRAFICZNE										
M. WARSZAWA		JEDNOSTKA FIZYCZNOGEOGRAFICZNA Równina Warszawska (318.76)										
Nr stan. w miejscowości		STREFA NADMORSKA (NADZALEWOWA)										
101		w morzu plaża mierzewa skarpa wal wyd. TEREN NIEEKSPONOWANY X										
GMINA		DUŻE DOLINY										
Warszawa - Wola		w wodzie terasa denną terasa nadzalewowa terasy wyższe czyny brzeg wyd. cypłe wybitne sfaldowania i niewielkie cypłe										
POWIAT		MAŁE DOLINY										
m. st. Warszawa		dno doliny stok doliny krawędź doliny										
WOJEWÓDZTWO		STREFA POZA DOLINAMI										
mazowieckie		równina obsz. falisty obsz. pagórk. obsz. górzysy X										
AZP nr obsz.		KLASYFIKACJA FUNKCJONALNO-KULTUROWO-CHRONOLOGICZNA STANOWISKA										
56-66		5										
Współrz. geogr.		nr										
N		funkcja										
skrzyżowanie ul. Waliarów i ul. Krochmalnej		kultura										
Nr działki ewidencyjnej		chronologia										
24/3, 71/1, ob. 6-01-05		XIX/XX w. - do drugiej połowy maja 1943 r.										
Identyfikator działki ewidencyjnej		opis materiałów, obiektów, warstw oraz form terenowych										
Właściciel terenu		Zabudowa (piwnice) głównie zakładów produkcyjnych, ale także kamienic i oficyn. Prawdopodobne istnienie ich pozostałości.										
5		11 WERYFIK. KONSERW.										
6 OPIS OBSZARU STANOW.		10 WYKONANIE KARTY										
7 ZAGROŻENIA		8 WNIOSKI KONSERWAT.										
Zabudowa terenu.		niezbędna szczegółowa inwentaryzacja data (dd,mm,rrrr) 15.05.2021										
obsz. utrudniona X bez przeszk.		niezbędne badania archeologiczne autor karty										
pole otwarte pole zamknięte X		niezbędne działania administracyjne mgr M. Kasprzycka										
nasytanie znaleziskami: równomierne		9 AKTUALNA OCHRONA										
jednocentryczne wielocentryczne		nr rejestru zabytków										
powierzchnia stanowiska:		data wpisu do rejestru										
≤ 1 ar ≤ 0,5 ha ≤ 1ha ≤ 5ha ≤ 15ha >15ha		park kulturowy										
X		plan zagospodarowania przestrzennego										
gestość występowania znalezisk:		sprawdził-konsultant AZP										
mała średnia duża		12 ZBIORY I NR INWENT.										
		miejsce przechowywania nr inwentarza										
		miejsce, data 2021-05-21										
		akceptacja WKZ										
		[Signature]										

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1. 52°14'10.21"N 20°59'27.33"E 2. 52°14'11.24"N 20°59'32.57"E 3. 52°14'13.37"N 20°59'31.51"
4. 52°14'12.37"N 20°59'26.10"E 5. 52°14'12.03"N 20°59'30.07"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar u zbiegu ul. Waliców i Krochmalnej (po obu stronach ul. Krochmalnej)

Waliców 28-32, 21, 23, Krochmalna 36-42, 41-45

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Krochmalna 36-42, 41-45 i Waliców 28-32, 21, 23, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z licznymi oficynami i podwórkami.

Nazwa ulicy Waliców, nadana urzędowo w 1770 r., pochodzi od posiadłości, założonej przez wojewodę rawskiego Bazylego Walickiego¹. Waliców, nieślusnie nazywany jurydyką, powstał w drugiej połowie XVIII w. w wyniku objęcia w 1763 r. przez Walickiego w dzierżawę wieczystą części gruntów starostwa warszawskiego. W 1767 r. geometra przysięgły Deutsch wytyczył pierwsze działki i ulice, całość podzielono na 30 parceli, przez środek, prostopadłe do ul. Chłodnej, wyznaczono ulicę zwaną Walicowem².

W listopadzie 1940 r. niemal cała ulica, z wyjątkiem około 100 m od strony Chłodnej i 50 m zachodniej pierzei od rogu Ceglanej, znalazła się w granicach warszawskiego getta – w tych dwóch miejscach granica getta przechodziła w poprzek ulicy³. Fragment jezdni od strony Ceglanej został wyłączony z getta, aby zapewnić dojazd do firmy Domańskiego, działającej jeszcze do 1944 r.⁴ W grudniu 1941 r. wschodnia strona Waliców między Chłodną a Krochmalną w całości została wyłączona z getta, natomiast zachodnia aż do Chłodnej została do niego włączona. Od sierpnia 1942 r. obszar na południe od Chłodnej został włączony do części aryjskiej, z wyjątkiem szopu Toebbensa, w którym znalazł się fragment ulicy Waliców między Proszą a Ceglana⁵.

Ulica Krochmalna do 1944 r. biegła od ulicy Rynkowej do Karolkowej⁶. Około połowy XVIII w. istniała już nieregulowana droga od ulicy Rynkowej do zbiegu z Chłodną w rejonie ulicy Towarowej. Nazywana była Lawendową lub Lawendowską, prawdopodobnie od licznych przy niej ogrodów⁷. Plan z 1762 r. ukazuje stosunkowo gęstą, obustronną zabudowę sięgającą ulicy Solnej oraz pojedyncze domy po stronie północnej dalej na zachód. Była to zabudowa wyłącznie drewniana, składająca się z niewielkich domów frontowych i dworzków miejskich⁸.

W 1770 r. ulica została wyprostowana i uregulowana aż po Okopy Lubomirskiego. Nazwa ulicy związana była z fabryczką krochmalu i farbki do bielizny Wesołowskiego mieszczącą się w drewnianych zabudowaniach na Krochmalnej 3⁹.

W 2. połowie XVIII w. na zachód od ulicy Żelaznej zwracały uwagę obszerne ogrody. Pomędzy tymi ogrodami krajobrazowymi z drzewami i krzewami ozdobnymi, ciągnęły się sady i ogrody użytkowe¹⁰. Do końca XVIII w. wiele budynków nadal było drewnianych, nieliczne tylko w tym okresie wymieniono na murowane¹¹.

W pierwszej połowie XIX w. murowana zabudowa mieszkalna nie była zbyt liczna. W tym czasie znacznie rozbudowały się licznie tu ulokowane browary¹². W drugiej połowie XIX w. utrwalił się funkcjonalny podział ulicy na część zdominowaną przez przemysł piwowarski, na zachód od ulicy Ciepłej, oraz na część handlową, stanowiącą bezpośrednie zaplecze targowego „zagłębia”, jakim był plac Żelaznej Bramy¹³. Domy na zachód od ulicy Waliców były zapewne jednopiętrowe¹⁴.

Ożywienie budowlane lat 70. i 80. XIX w. zaowocowało powstaniem na Krochmalnej dwudziestu kilku nowych kamienic czynszowych. Budynki wzniesiono jednak w pośpiechu, z najtańszych materiałów i przez mało wykwalifikowanych budowniczych¹⁵.

W 1939 r. na całej ulicy stały 92 budynki frontowe, bardziej zwarte we wschodnim biegu Krochmalnej oraz w pobliżu Żelaznej, w tym nieco ponad 50 kamienic, tworzących wyspy pomiędzy zabudową przemysłową i gospodarczą¹⁶.

- 1 Handke K., *Dzieje Warszawy nazwanymi pisane*, Warszawa 2011, s. 188.
- 2 Sokółowska A., *Bazyli Walicki i założenie Walicowa w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1958, nr 49, s. 761-772, s. 761.
- 3 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 4 Sujeciński J., *Rewaloryzacja relikwów dawnego browaru Junga przy ulicy Waliców. Pytanie o sens ochrony*. „Zeszyty Wojskie” 2002, nr 4, s. 84-91, s. 85.
- 5 Wespiański Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 6 Kwiatkowski M., *Architektura mieszkaniowa Warszawy*, Warszawa 1989, s. 73; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- 7 Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 95.
- 8 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- 9 Handke K., *Dzieje Warszawy nazwanymi pisane*, Warszawa 2011, s. 158; Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 242; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- 10 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 56.
- 11 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 56.
- 12 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 57.
- 13 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 60.
- 14 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 59.
- 15 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 60.
- 16 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 62.

W listopadzie 1940 r. wschodni odcinek Krochmalnej do ulicy Wrocławskiej znalazł się w granicach warszawskiego getta. W grudniu u 1941 r. wyłączono fragment na zachód od ulicy Żelaznej oraz północną stronę od placu Żelaznej Bramy do Waliców. Ulica została z niego wyłączona wraz z całym tzw. małym gettem w sierpniu 1942 r.¹⁷

Podczas walk w 1944 r. i po upadku Powstania Warszawskiego zniszczeniu uległa niemal całą zabudowa ulicy. Najbardziej zrujnowany był odcinek pomiędzy Rynekową a Ciepłą, gdzie większość domów była zburzona lub zawałiła się podczas pożaru, pozostałe były całkowicie wypalone¹⁸.

Na Krochmalnej 36 nauczyciele szkoły, prowadzonej przez panią M. Klepfisz, organizowali również kuchnię¹⁹.

Na Krochmalnej 36 mieszkała Helena Ściborowska, będąca oddanym pracownikiem podziemia, zajęta pomaganiem Żydom. Kiedy kryjówka przestawała być bezpieczna, jej mieszkaniac zwracał się do pani Heleny z prośbą o pomoc. Pomimo że jej dom był przeszukiwany w związku z donosami kolaborantów, czasami ukrywała jakiegoś Żyda lub próbowała na to namówić swoich przyjaciół. Nie dała się zrazić, przymilała się i nalegała, aż w końcu namówiła ich na przygotowanie kilku Żydów. Sama żyła w biedzie, pieniądze od Żydowskiego Komitetu Koordynacyjnego wydawała na Żydów w potrzebie, opłacała nawet znajomych Polaków, by ich przechowywali²⁰.

Na Krochmalnej 32 działała poczta zajmująca się segregatura i ekspedycja listów²¹.

Przynajmniej od 1930 r. do 1939 r. na Krochmalnej 36 funkcjonowała prywatna sześcioklasowa żeńska szkoła powszechna pod nazwą „Nasza Szkoła”, z językiem nauczania jidysz, zaś język polski miał tylko status przedmiotu nauczania²².

Początkowo na Krochmalnej 42 znajdowało się Kierownictwo Służby Porządkowej, później przeniesione na Ogrodową 1²³.

Na Krochmalnej 43 w 1938 r. działał sklep Doroty Oberrotman, zajmujący się sprzedażą artykułów mydlanych i piśmienniczych p.f. „Ekonomia”²⁴.

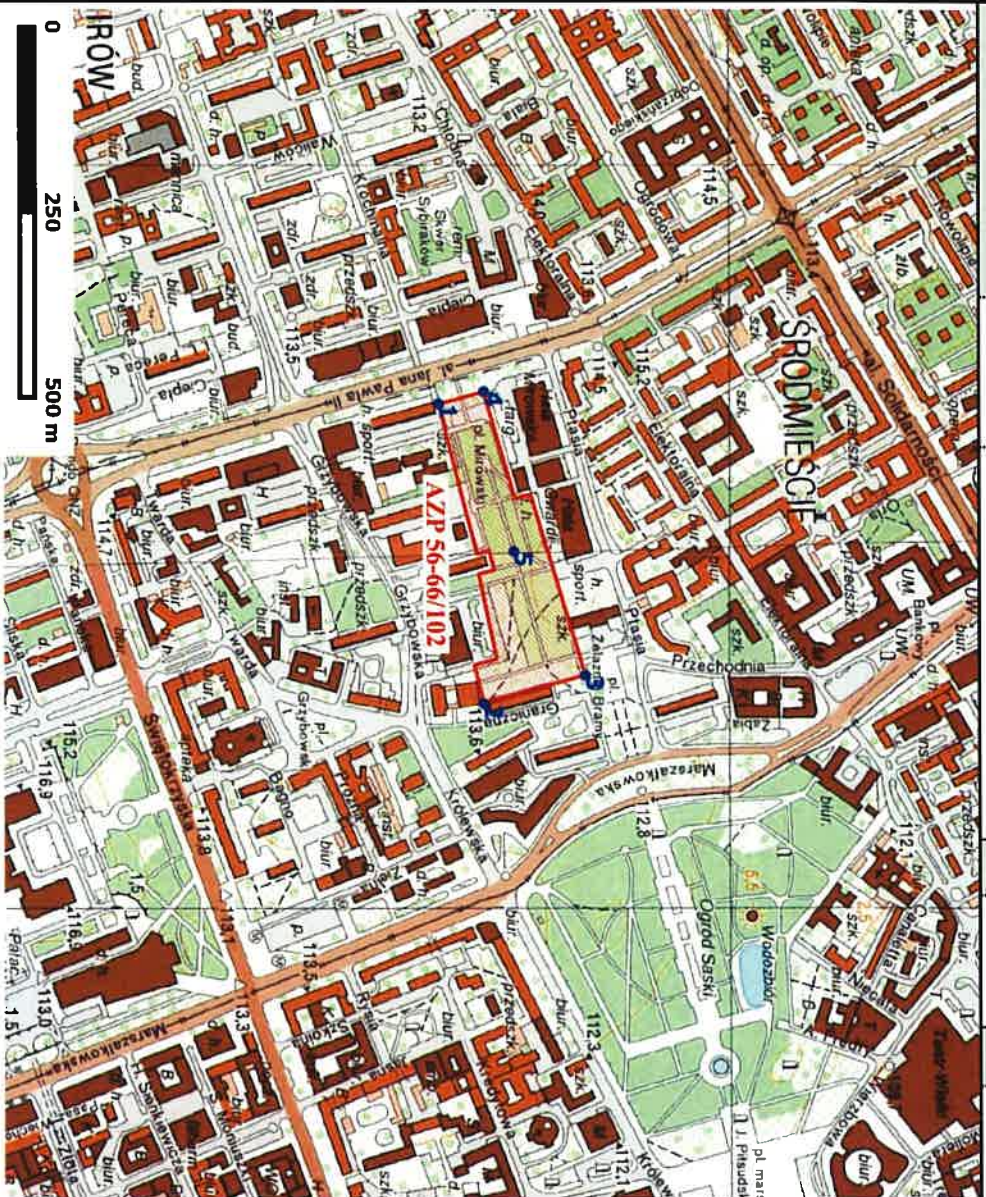
Na Krochmalnej 45 mieściła się siedziba przedsiębiorstwa „L. Młotek i M. Goldfajl, Skład Maszyn i Żelaza”, która powstała w Warszawie w 1935 r. Miała oddział na ulicy Waliców 24²⁵.

Na Waliców 23 w 1939 r. działała firma „Azbest”, zajmująca się produkcją wyrobów azbestowych i gumowych²⁶.

Na Waliców 28 w 1939 r. mieszkała rodzina Bronikowskich. Tutaj też mieściły się składy części i nasion firmy Bronikowski, Grodzki i Wasilewski, Sp. Akc., zajmującej się maszynami rolniczymi i nasionami²⁷.

Na Waliców 23 w 1939 r. działała firma „Etgs”, produkująca akumulatory²⁸.

-
- ¹⁷ Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 113.
- ¹⁸ Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 98; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 64.
- ¹⁹ Archiwum ŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/6289, G. Slikes.
- ²⁰ Władka Meed, *On Both Sides of the Wall. Memoirs from the Warsaw Ghetto*, New York 1979, s. 244-245.
- ²¹ Perec Opoczyński, *Począta żydowska w Warszawie a wyśiedlenie*, w: Tenże: *Reportaże z warszawskiego getta*, przekład, redakcja naukowa i wprowadzenie M. Polii, Warszawa 2012, s. 424.
- ²² *Szkoly w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 43.
- ²³ Stanisław Gombiński (Jan Mawult), *Wspomnienia policjanta z warszawskiego getta*, red. naukowa i wpraw. M. Janczewska, Warszawa 2010, ss. 282, s. 261.
- ²⁴ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938, nr 1778; *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i rządowej warsz. sieci okręgowej*, Warszawa 1938, s. 239
- ²⁵
- ²⁶ *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okręg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 557.
- ²⁷ *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okręg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 42.
- ²⁸ *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okręg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 583.

1.52°14'15.49"N 20°59'49.25"E 2. 52°14'17.07"N 21° 0'10.63"E 3. 52°14'21.49"N 21° 0'8.82"E
 4. 52°14'17.45"N 20°59'48.46"E 5. 52°14'18.55"N 20°59'59.88"E

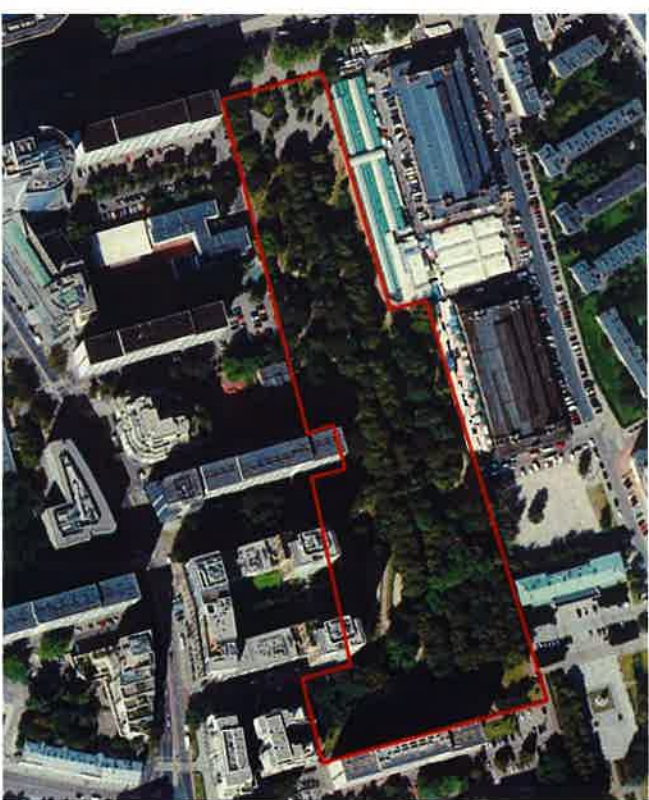
15. Dokumentacja:

Karta zabytku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar Parku Mirowskiego (od al. Jana Pawła II, wzdłuż al. P. Drzewickiego do ul. Granicznej)

W tym miejscu znajdowała się granica getta i jedno z najpopularniejszych miejsc szmuglu. Istnieje prawdopodobieństwo natrafienia na pozostałości dawnej infrastruktury wokół Hal Mirowskich oraz relikwów granicznych kamienic w miejscach gdzie były trasy szmuglerów.

Skórzana 4-10, Rynkowa 7-11, Graniczna 7-15, Krochmalna 1, 3, 2-18, pl. Mirowski 1-15

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały głównie posesje Krochmalna 1, 3, 2-18, pl. Mirowski 1-15, Skórzana 4-10, Rynkowa 7-11 i Graniczna 7-15, których przeważającą przestrzeń zajmowały kamienice frontowe wraz z oficynami i podwórkami, oraz hale targowe.

Ulica Krochmalna do 1944 r. biegła od ulicy Rynkowej do Karolkowej¹. Około połowy XVIII w. istniała już nieuregulowana droga od ulicy Rynkowej do zbiegu z Chłodną w rejonie ulicy Towarowej. Nazywana była Lawendową lub Lawendowską, prawdopodobnie od licznych przy niej ogrodów². Plan z 1762 r. ukazuje stosunkowo gęstą, obustronną zabudowę sięgającą ulicy Solnej oraz pojedyncze domy po stronie północnej dalej na zachód. Była to zabudowa wyłącznie drewniana, składająca się z niewielkich domów frontowych i dworzków miejskich³.

W 1770 r. ulica została wyprostowana i uregulowana aż po Okopy Lubomirskiego. Nazwa ulicy związana była z fabryczką krochmalu i farbki do bielizny Wesołowskiego mieszczącej się w drewnianych zabudowaniach na Krochmalnej³⁻⁴.

W 2. połowie XVIII w. na zachód od ulicy Żelaznej zwracały uwagę obszerne ogrody. Pomiędzy tymi ogrodami krajobrazowymi z drzewami i krzewami ozdobnymi, ciągnęły się sady i ogrody użytkowe⁵. Do końca XVIII w. wiele budynków nadal było drewnianych, nieliczne tylko w tym okresie wymieniono na mrowane⁶.

W pierwszej połowie XIX w. mrowana zabudowa mieszkalna nie była zbyt liczna. W tym czasie znacznie rozbudowały się licznie tu ulokowane browary⁷. W drugiej połowie XIX w. utrwalił się funkcjonalny podział ulicy na część zdominowaną przez przemysł piwowarski, na zachód od ulicy Ciepłej, oraz na część handlową, stanowiącą bezpośrednio zaplecze targowego „zagłębia”, jakim był plac Żelaznej Bramy⁸. Domy na zachód od ulicy Waliców były zapewne jednopiętrowe⁹.

Ożywienie budowlane lat 70. i 80. XIX w. zaowocowało powstaniem na Krochmalnej dwudziestu kilku nowych kamienic czynszowych. Budynki wzniesiono jednak w pospiechu, z najtańszych materiałów i przez mało wykwalifikowanych budowniczych¹⁰.

W 1939 r. na całej ulicy stały 92 budynki frontowe, bardziej zwarte we wschodnim biegu Krochmalnej oraz w pobliżu Żelaznej, w tym nieco ponad 50 kamienic, tworzących wyspy pomiędzy zabudową przemysłową i gospodarczą¹¹.

W listopadzie 1940 r. wschodni odcinek Krochmalnej do ulicy Wronej znalazł się w granicach warszawskiego getta. W grudniu u 1941 r. wyłączono fragment na zachód od ulicy Żelaznej oraz północną stronę od placu Żelaznej Bramy do Waliców. Ulica została z niego wyłączona wraz z całym tzw. małym gettem w sierpniu 1942 r.¹²

Podczas walk w 1944 r. i po upadku Powstania Warszawskiego zniszczeniu uległa niemal cała zabudowa ulicy. Najbardziej zrujnowany był odcinek pomiędzy Rynkową a Ciepłą, gdzie większość domów była zburzona lub zawałiła się podczas pożaru, pozostałe były całkowicie wypalone¹³.

Plac Mirowski powstała miejscu jurydyki Wielopole, która erygowana została w 1693 r. w obrębie ulic Elektoralnej, Żabiej, Granicznej, Grzybowskiej i Ciepłej¹⁴. Plac rozciągający się na osi ulicy Chłodnej między ulicą Białą i Zimną powstał około 1730 r. jako jeden z elementów zachodniej części Osi Saskiej. Po obu jego stronach w latach 1730-1732 zbudowano 6 budynków koszarowych Gwardii Konnej Koronnej, nazwanych koszarami Wielopolskimi¹⁵. W drugiej połowie

- 1 Kwiatkowski M., *Architektura mieszkaniowa Warszawy*, Warszawa 1989, s. 73; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- 2 Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1963, s. 95.
- 3 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- 4 Handke K., *Dzieje Warszawy nazwanymi piśmiennymi*, Warszawa 2011, s. 158; Majewski J. S., *Warszawa nieodbudowana. Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 242; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 55.
- 5 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 56.
- 6 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 56.
- 7 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 57.
- 8 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 60.
- 9 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 59.
- 10 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 60.
- 11 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 62.
- 12 Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 113.
- 13 Szwankowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 98; Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002, s. 64.
- 14 *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 948.
- 15 Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 2, Warszawa 1996, s. 42.

XVIII w. koszary nazwano Mirowskimi, od nazwiska dowódcy pułku Ułanów Królewskich stacjonujących w koszarach, gen. Ludwika Miera, stąd też nazwa placu. W czasach stanisławowskich plac został luźno obudowany, a w czasach Królestwa Kongresowego ujęła go z obu stron zabudowa zwarta 1- i 2-piętrowych domów¹⁶.

Hale Mirowskie wybudowano w latach 1899-1902 w miejscu częściowo rozebranych Koszar Mirowskich. Hale umożliwiły m.in. lepszą organizację handlu i podniesienie warunków higienicznych sprzedaży dzięki przeniesieniu jej z otwartej przestrzeni do zamkniętych pomieszczeń¹⁷.

Przed wybuchem II wojny światowej w 1939 r. w halach działało około 900 punktów sprzedaży detalicznej. Handlowano także na ulicach sąsiadujących z placem Mirowskim i placem Żelaznej Bramy¹⁸.

W 1841 r. dla uporządkowania handlu na terenie jurydyki Wielopole, wybudowano na placu Żelaznej Bramy, między ulicami Skórzaną i Gnojną (późniejszą Rynkową) duży budynek handlowy zwany Gościnnym Dworem. Miał on kształt trójkąta równoramiennego z mocno zaokrąglonymi rogami. Konstrukcja była murywana, otoczona żeliwnymi podcieniami i arkadami na słupach. Jego obwód wynosił ok. 280 m. Nad głównym wejściem widniał napis „Gościnny Dwór” w języku polskim i rosyjskim. W budynku znajdowało się 168 niewielkich lokali sklepowych i tyle samo straganów¹⁹. Został zniszczony we wrześniu 1939 r.²⁰

Ulica Gnojna wymieniana była w 1784 r. jako Gnoyna²¹. Między 1908-1909 roku nazwa została zmieniona na ulicę Rynkową²². Równoległe do niej poprowadzona jest ulica Skórzana, wymieniana z nazwy od 2. połowy XVIII w.²³ Obie funkcjonowały przynajmniej od momentu budowy Ogrodu Saskiego na początku XVIII w., a zapewne też wcześniej, znajdując się w pobliżu jurydyki Wielopole²⁴.

Tydzień po zamknięciu getta w listopadzie 1940 r. nastąpiła pierwsza zmiana granic, wyłączono z getta Hale Rybne na Skórzanej 10²⁵.

W roku szkolnym 1930/1931 na Skórzanej 6 funkcjonowała jednoklasowa męska szkoła religijna, z językami nauczania polskim, hebrajskim i jidysz²⁶.

Na placu Mirowskim 3 w 1939 r. znajdowało się biuro i sklep fabryczny fabryki wienców metalowych Bolesława Paliszewskiego²⁷.

Na placu Mirowskim 13 w 1935 r. znajdował się filcowani beretów B. Tremana²⁸.

W grudniu 1941 r. domy na Krochmalnej 2-18 oraz domy na Rynkowej na północ od Krochmalnej oraz te przy Skórzanej zostały wyłączone z getta. Zamieszkujący tam Żydzi musieli wynieść się ze swoich mieszkań do 21 grudnia. W ten sposób Krochmalna stała się ulicą graniczną. Na środku postawiono ogrodzenie z drutem kolczastym²⁹. Wcześniej granica getta przebiegała przez środek kamienic położonych pomiędzy ulicą Graniczną a Skórzaną³⁰.

Na Krochmalna 4 w 1941 r. funkcjonowała hurtownia Akerażen, Gothelf i Neubaum, która rozdysponowywała kartofle³¹.

Na Krochmalna 18 w 1939 r. funkcjonowała wytwórnia czekolady i cukrów „Palma”³².

28 sierpnia 1941 r. funkcjonariusze Służby Porządkowej przekazali polecenie, aby wszyscy mieszkańcy ul. Krochmalnej przygotowali się do kąpeli. Cała Krochmalna od Ciepłej do Rynkowej miała być poddana dezynfekcji, a jej mieszkańcy kąpeli. Z każdego domu wprowadzano wszystkich mieszkańców, gromadzono na dawnym placu Wielopole i stąd grupami zaprowadzono do łaźni. Oddzielono mężczyzn od kobiet, chorych i kaleki wieziono na wózkach ręcznych

i rykszach. Wykagane grupy powróciły wieczorem, wpuszczono je na Krochmalną i zgromadzono na podwórzach, w sieniach i bramach budynków, 800 osób, których nie udało wykąpać w ciągu dnia, zgromadzono na placu Wielopole, bez jedzenia i ciepłej odzieży³³.

W kwietniu 1942 r. na Krochmalnej stało jedynie ogrodzenie z drutów. Z tego powodu tu odbywał się największy szmugiel w całym getcie. Czasem na oczach polskiego policjanta udawało się komuś przejść pod drutem wraz z workiem z żywnością, innym razem zostawał zastrzelony³⁴.

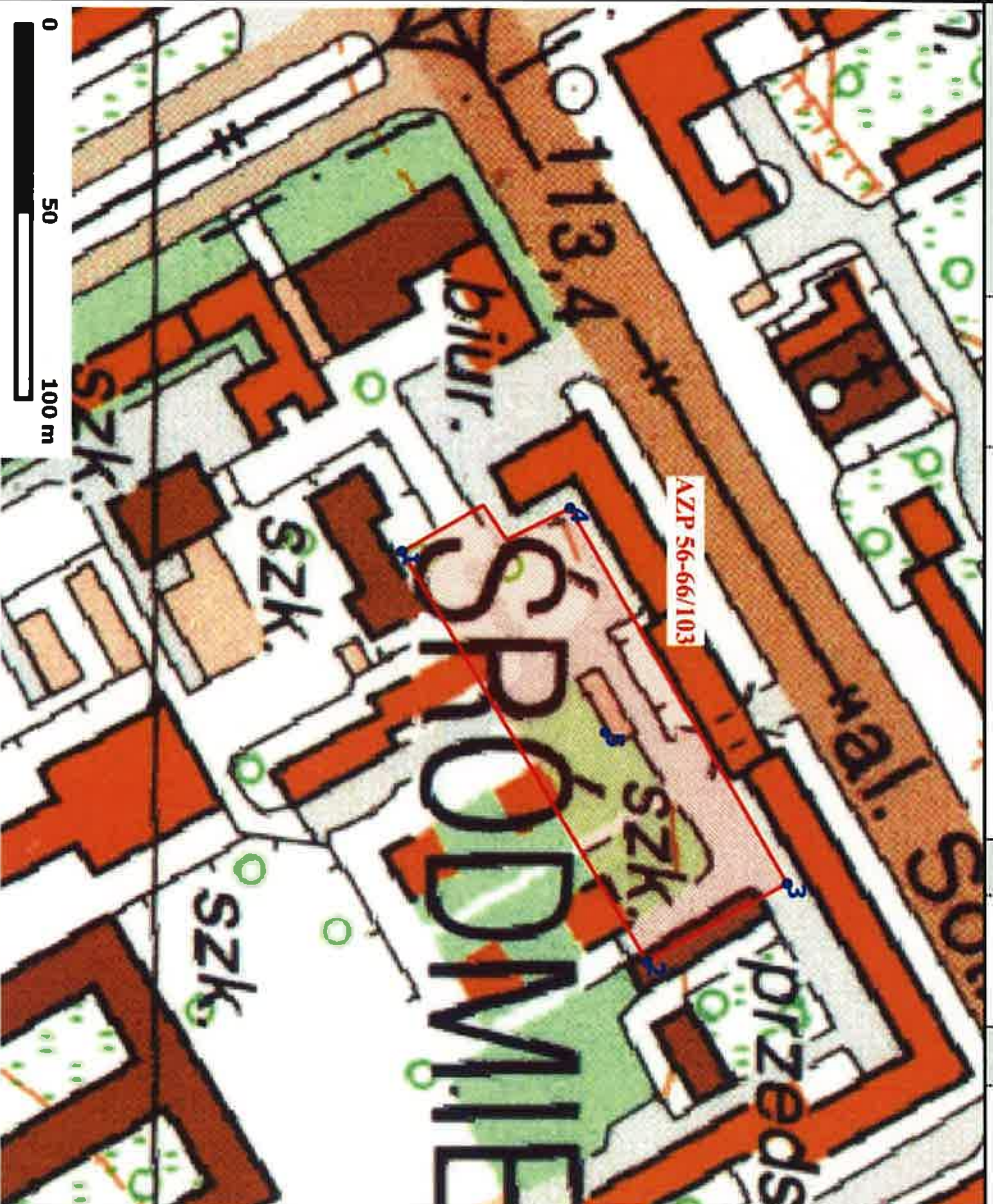
- 16 Szwanowski E., *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1962, s. 124-125.
- 17 Pruss W., *Tendencje rozwojowe dzielnic Warszawy*, (w:) Pietrza-Pawłowska I. (red.), *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.*, Warszawa 1973, s. 205-234, s. 229-230.
- 18 Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Kraków 2008, s. 87; Majewski J.S., *Żydowski Muranów i okolice*, Warszawa 2012, s. 259.
- 19 Kieniewicz S., *Warszawa w latach 1795-1914*, Warszawa 1976, s. 121; Sobieszkański F.M., *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy*, Warszawa 1974, s. 265.
- 20 Omilanowska M., *Świątynie handlu*, Warszawa 2004, s. 91
- 21 *Taryffa miasta Warszawy do składki na koszty na rat sześć cztero-miesięcznych w roku 1784 uložona*, Warszawa 1786, nn.
- 22 *Taryffa domów i placów Warszawy i Pragi*, (w:) Żwan A. (red.), *Adresy Warszawy rok 1909*, Warszawa 1909, s. XLVII; *Taryffa nieruchomości miasta Warszawy i przedmieść: Pragi, Nowej Pragi, Kamionka i Szmulowizny*, (w:) *Józefa Ungra Kalendarz Ilustrowany na rok przesienny 1908*, Warszawa 1907, kol. 27.
- 23 Handke K., *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998, s. 188.
- 24 *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 948.
- 25 Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 52.
- 26 *Szkoly w Rzeczpospolitej Polskiej w roku szkolnym 1930/1931*, Warszawa 1933, s. 45.
- 27 *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okręg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 281.
- 28 *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej. Rok 1935/36*, Warszawa 1935, s. 284.
- 29 Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 99.
- 30 Wespinski Paweł E., *Mapa nr 1. Getto warszawskie. Granice przed wielką akcją likwidacyjną*, (w:) Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- 31 „Gazeta Żydowska” 1941, nr 119, s. 3.
- 32 *Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. Warszawy P.A.S.T. i warszawskiej sieci okręg. P.P.T.T. Rok 1939/40*, Warszawa [b.d.w.], s. 281.
- 33 Byskier H., *Żydzi pod swastyką, czyli getto w Warszawie w XX wieku*, Warszawa 2006, s. 41-42; *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939 – 23 VII 1942*, Warszawa 1983, s. 211-212.
- 34 Lewin A., *Dziennik*, Warszawa 2016, s. 27, 37.

13 MAPA W SKALI 1:10.000

godło i nazwa arkusza

X

Y

1. 52°14'30.29"N 20°59'44.19"E 2. 52°14'32.29"N 20°59'50.05"E 3. 52°14'33.51"N 20°59'49.01"E
4. 52°14'31.74"N 20°59'43.65"E 5. 52°14'31.99"N 20°59'46.81"E

14 HISTORIA BADAŃ STANOWISKA (rok/ rodzaj badań/ autor i instytucja)

15 DOKUMENTACJA

16 LITERATURA

17 INNE DANE

15. Dokumentacja:

Karta zabudku znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie oraz w Narodowym Instytucie Dziedzictwa.

16. Inne

Obszar w sąsiedztwie budynku Al. Solidarności 105 (Kamienica Jacobsona)

Budynek przy dzisiejszej Al. Solidarności 105 jest jednym z nielicznych tzw. „gettowych osiedli”. Według informacji Muzeum Getta Warszawskiego w jego bezpośredni sąsiedztwie znajdują się zasypane w czasie wojny piwnice, które nigdy nie zostały wyeksplorowane. Ponieważ przynależały do budynku, który ocalał z getta jest prawdopodobne, że mogą tam być interesujące artefakty związane z bieżącym funkcjonowaniem dzielnicy Żydowskiej.

Leszno 21-29

Wskazany obszar przed II wojną światową zajmowały posesje Leszno 21-29. Działki były zabudowane kamienicami frontowymi oraz rozległymi oficynami na tyłach, ale pierwotna zabudowa sięga przynajmniej XVII w.

Ulica Leszno to średniowieczny trakt łączący przeprawę przez Wisłę ze wsią Wielka Wola. Wał Zygmuntowski z lat 1621-1624 podzielił go, zostawiając po stronie zachodniej rolę będącą w posiadaniu Sapiechów, a potem Skórczyńskich. Te ziemie odkupili Leszczyńscy i w 1648 r. powstała tu jurydyka Leszno z ratuszem na posesji Leszno 27¹. Od jurydyki pochodzi nazwa ulicy².

W 1821 r. poszerzono listę ulic, na których nie wolno było mieszkać ani prowadzić działalności handlowej Żydom, ustanowioną dekretem z 16 marca 1809 r. Dodano to niej m.in. ulicę Leszno. Dokumenty te sprawiły, że osadnictwo żydowskie zaczęło się koncentrować na obszarach już przez nich zasiedlonych, ale nie zabronionych dekretemi, co było początkiem formowania się przyszyłej dzielnicy Żydowskiej³.

W 1893 r. ulica Leszno ciągnęła od ul. Rymarskiej w linii prostej aż do okopów miejskich. Zabudowana była wysokimi kamienicami, na gruncie niezamieszkanym. Była ulicą cichą i spokojną. Im dalej od centrum miasta tym Leszno posiadało coraz mniej sklepów. Także fabryk było tu niewiele. Od ul. Rymarskiej ul. Leszno miała szerokie chodniki, między którymi a ulicą biegiły głębokie, otwarte ścieki tak, że do domów prowadzić należało kamienne mostki⁴.

Od sierpnia 1940 r. przemianowana na Gerichtsstrasse⁵. W tym okresie według E. Ringelbluma i H. Wassera na Lesznie mieszkała głównie elita i promienność⁶.

Od połowy 1941 r. na terenie dzielnicy zamkniętej działały szopy. Przedsiębiorcy niemieccy wchłaniali funkcjonujące w okresie międzywojennym żydowskie przedsiębiorstwa produkcyjne czy warsztat rzemieślnicze, wraz z ich majątkiem, dawnymi właścicielami i pracownikami, zostawiając tym ostatnim funkcje „kierownicze” lub robotników. Szopy były strzeżone przez specjalną ochronę, tzw. werkschutzów, rekrutowanych głównie spośród niemieckich formacji pomocniczych – ukraińskich, łotewskich, litewskich⁷.

Największym szopem, zatrudniającym około 18 tysięcy robotników, była firma Walthera Toebbensa, przedsiębiorcy branży włókienniczej z Bremy – tzw. mały Toebbens na Lesznie 74 i duży Toebbens na Prostej.

W lutym 1942 r. jedna z czterech bram na teren getta szczałkowskiego umiejscowiona była na skrzyżowaniu Leszna i Żelaznej⁸.

Po wysiedleniach prowadzonych od 22 lipca do 21 września 1942 r. zmniejszono obszar getta. Wyłączono z niego tereny na południe od ulicy Leszno, z wyjątkiem obszaru szopy Toebbensa na Prostej. Powstało tzw. getto szczałkowe, składające się z wydzielonych enklaw, w których mieszkali skoszarowani pracownicy oficjalnie działających szopów, zmienionych na swoiste obozy pracy⁹. Na południe od Leszna teren przeznaczony do zamieszkania przez Polaków¹⁰.

Na Lesznie 23 funkcjonowała w czasie okupacji kawiarnia Negresko. Był to niewielki lokal, ale wykwiłtnie urządzonej, z małą orkiestrą¹¹.

Na Lesznie 25 znajdował się kamienica Jacobsona, wzniesiona około 1780 r. Pierwszym autorem projektu kamienicy był Jakub Fontana, została dokończona przez Szymona Bogumiła Zuga lub Jana Chrystiana Kamsetzera dla jubilera królewskiego Fryderyka Jacobsona¹². W XIX w. rozbudowana o nawiązujący do niej

- ¹ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 180.
- ² Kwiryła Handke: *Dzieje Warszawy nazwami pisane*. Warszawa: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2011, s. 160
- ³ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 141.
- ⁴ *Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściami opisem okolic miasta*, Warszawa 1893, s. 164.
- ⁵ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 148.
- ⁶ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 50.
- ⁷ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 338.
- ⁸ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 274.
- ⁹ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 27.
- ¹⁰ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 254.
- ¹¹ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 217.
- ¹² *Encyklopedia Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, s. 306

stylem budynek frontowy na wolnej części działki (na lewo od XVIII-wiecznej kamienicy) oraz liczne oficyny na obszernej działce¹³.

Na Leszno 29 działął w 1941 r. punkt schronienia i opieki nad uchodźcom zorganizowany przez Radę Żydowską w związku z masowym napływem przesiedleńców¹⁴. W podwórzu znajdowała się również kuchnia ludowa nr 13, gdzie pełni talerz gęstej zupy kosztował 1,25 zł. Z tego typu kuchni korzystało około 1000 osób¹⁵. W budynku frontowym pracownię miał fryzjer Sznajgajer A.¹⁶, zaś w przecznej oficynie znajdował się lokal Toporolu¹⁷. Toporol – Towarzystwo Popierania Rolnictwa wśród Żydów przyjęło od Judenratu opiekę nad terenami zielonymi tuż po zamknięciu getta. Toporol powstał w 1933 r., aby przygotować młodzież żydowską do pracy na roli. W getcie prowadziła akcje odgruzowywania, porządkowania i zagospodarowywania terenów pod uprawę¹⁸.

I piętro podwórzowego budynku na Lesznie 29 zajmował od 1941 r. „Dom Chaluców”, syjonistycznego ruchu, którego celem była praktyczna realizacja osadnictwa w Erec Israel (Ziemi Izraela). Czynne tu były następujące warsztaty: szewski – damski i męski, szcزتkarski, produkujący spóeczny i osób prywatnych, krawiecki – damski i męski, szcزتkarski, produkujący szcزتki do obuwia, podłóg, do czyszczenia bydła domowego, oraz stolarski i fryzjerski. Pracowała w nich młodzież przesiedleńcza. Przyjmowane były także wszelkie przeróbki oraz poprawki kuśnierskie¹⁹. We fryzjerni połowę ściany zajmuje lustro²⁰. Kursy odbywały się w grupach przed- i popołudniowych i trwały od 3 do 5 miesięcy²¹.

¹³ Kwiatkowski M., *Architektura mieszkaniowa Warszawy*, Warszawa 1989, s. 240.

¹⁴ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 21, s. 2.

¹⁵ „Gazeta Żydowska” 1940, nr 22; „Gazeta Żydowska” 1941, nr 126, ogłoszenia; Lewin A., *Dziennik*, wstęp i opracowanie K. Person, Warszawa 2016, s. 112.

¹⁶ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 3, s. 10.

¹⁷ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 8, s. 2.

¹⁸ Leociak J., *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*, Warszawa 2017, s. 375.

¹⁹ „Gazeta Żydowska” 1941, nr 8, s. 2.

²⁰ *Melodie Warsztatów*, „Gazeta Żydowska” 1941, nr 3, s. 2-3, s. 2.

²¹ *Melodie Warsztatów*, „Gazeta Żydowska” 1941, nr 3, s. 2-3, s. 3.

